

GESCHICHTE DES QORÂNS (KUR'ÂN TARİHİ)'İN KAYNAKLARI -İSLÂMÎ KAYNAKLAR* RESOURCES OF GESCHICHTE DES QORÂNS (THE HISTORY OF THE QUR'ÂN) -ISLAMIC SOURCES-

Geliş Tarihi: 24.12.2018 Kabul Tarihi: 03.05.2019

MÜSLÜM YILDIRIM
ÜMRANİYE VAİZİ

ÖZ

Geschichte des Qurâns (Kur'ân Tarihi), Theodor Nöldeke'nin Kur'ân tarihi hakkında 1860 yılında kaleme aldığı eseridir. Kitap, 1909-1919-1938 yıllarında Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträber ve Otto Pretzl'in de katkılarıyla üç cilt halinde bazı eklemeler yapılarak yeniden yayınlanmıştır. Yaklaşık bir asra yakın bir zamana yayılan baskı süreci kitaba yeni konu ve kaynakların dâhil edilmesine imkân sağlamıştır. Başta Nöldeke olmak üzere diğer üç yazarın da gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da yapılan çalışmaları kaynak göstermeleri kitabı kaynak açısından zengin bir hale getirmiştir. Söz konusu kaynakların sayısı beş yüzü geçmek-tedir. *Geschichte des Qurâns*'daki kaynakları kategorize etmek gerekirse bunları İslâmî ve Batılı kaynaklar olmak üzere ikiye ayırabiliriz. İslâmî kaynakları da eski yazma mushaf lar başta olmak üzere, tefsir, ulûmu'l-Kur'ân, kırâat, resmü'l-mushaf, hadis, siyer, tarih, tabakât, biyografi, coğrafya, bibliyografya, lugat, gramer, edebiyat, sözlük, şairlerin divanları, fıkıh, ahlâk ve reddiye başlıkları altında kategorize etmek mümkündür. Biz bu çalışmamız da *Ge-schichte des Qurâns*'nın sadece İslâmî kaynaklarına yer verdik. Batılı kaynaklar ise bir başka makalenin konusu olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Geschichte des Qurâns*, Nöldeke, Schwally, Bergsträber, Prtezl, Kur'ân târihi.

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı'nda devam etmekte olan "Theodor Nöldeke'-Nin Kur'ân'a Yaklaşımı "Geschichte Des Qurans" Örneği" adlı doktora tezimizle ilgili olarak hazırlanmıştır.

ABSTRACT

Geschichte des Qurâns (The History of the Qur'an) is the work of Theodor Nöldeke about the history of the Qur'an which was written in 1860. The book was re-published in three volumes in 1909-1919-1938 with the contributions of Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträber and Otto Pretzl. The printing process, which has been around for nearly a century, has enabled the inclusion of new topics and resources in the book. The fact that the other three authors, especially Nöldeke, have made reference to the works done both in the East and West have made the book rich in resources. The number of these resources exceeds five hundred. If we need to categorize the sources in *Geschichte des Qurâns*, we can divide them into two as Islamic and Western sources. Islamic sources, especially the old writing mushafs, commen-tary, 'ulûm al-Qur'an, qirâ'at, rasm al-mushaf, hadith, al-sirâ, history, tabaqât, biography, geography, bibliography, linguistik, grammar, literature, dictionary, poets' divans, fiqh, morality and refusal can be mentioned under the headings. In this study we have only included the Islamic sources of the *Geschichte des Qurâns*. Western sources will be the subject of another article.

Keywords: *Geschichte des Qurâns*, Nöldeke, Schwally, Bergsträber, Pretzl, history of the Quran, Parable.

Giriş

Alman şarkiyatçı Theodor Eduard Bernhard Franz Nöldeke'nin (1836-1930) *Geschichte des Qorâns* (*Kur'ân Tarihi*) adlı eserinin temelini ilk defa 1856 yılında Latince olarak kaleme alınan *De Origine et Compositione Surarum Qoranicarum Ipsiusque Qorani* (*Kur'ân Sûrelerinin Tertibi ve Kökeni*) adlı doktora tezi oluşturmaktadır. Kendi alanında uzman, modern oryantalizmin kurucusu ve Kur'ân araştırmaları kritiğinin önderi kabul edilen Nöldeke, yüz sayfadan oluşan söz konusu tezini genişleterek 1860 yılında üç yüz yetmiş altı sayfa tutacak şekilde *Geschichte des Qorâns* adıyla yayınlamıştır. Nöldeke, yaklaşık yarım asır sonra kendisine kitabının yeni edisyonu için yayıncıdan gelen teklifi geri çevirmiş ve bu görevi öğrencisi Friedrich Schwally'e (ö. 1919) tevdi etmiştir.¹

Schwally, *Geschichte des Qorâns*'ın birinci ve ikinci ciltlerini bazı eklemeler yaparak (1909-1919) hocası da henüz hayatta iken neşretmiştir. Bu arada August Fischer de (ö. 1949) ikinci cilde kısa bir kaç not ekleyerek katkıda bulunmuştur. Schwally'nin birinci ciltteki katkıları fazla bir yer tutmasa da ikinci cildi adeta yeniden yazmıştır. Schwally'nin vefâtı üzerine üçüncü cildi tamamlama görevini Gotthelf Bergsträber (ö. 1933) üstlenmiştir. Üçüncü cildin bir kısmını yayınlayan (1926-1929) Bergsträber de üçüncü cildi tamamlamadan vefât edince kitabın kalan kısmını tamamlama görevini Otto Pretzl (ö. 1941) üstlenmiştir. Kitabı tamamlayarak yayına hazırlayan Pretzl'in bu çalışması ile (1938) *Geschichte des Qorâns* üçüncü cildin bir kısmı hariç yeni baskısı Nöldeke hayatta iken tamamlanmış ve neşredilmiştir.

Her üç yazar bilgi açısından kitaba önemli katkılar sundukları gibi kaynaklar yönünden de kitaba bir zenginlik katmışlardır. Kendi zamanlarına

¹ Theodor Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2. Baskı, 3 cilt. (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909-1919-1938), 1: v.

kadar gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da yapılan çalışmalardan kitapta ele alınan konularla ilgili alıntılarda buldukları ve çeşitlilik arzeden bu kaynaklardan faydalandıkları görülmektedir. *Geschichte des Qorâns*'ın kaynaklarına geçmeden önce kitabın ana konularını kısaca şöyle sıralamak mümkündür. Birinci ciltte “Über den Ursprung des Qorâns” (Kur'ân'ın Ortaya Çıkışı), ikinci ciltte “Die Sammlung des Qorâns” (Kur'ân'ın Cem'i) ve “Mit Einem Literarhistorischen Anhang über die Muhammedanischen Quellen und die Neuere Christliche Forschung” “İslâmî Kaynaklar ve Yeni Hıristiyan Araştırmaları Hakkında Edebî-Tarihî Bir Ek”, üçüncü ciltte ise “Die Geschichte des Korantext” (Kur'ân Metninin Tarihi) konuları ele alınmaktadır ki bu ana başlıklar altında ayrıca pek çok konuya da alt başlıklarda yer verilmektedir.

Burada şunu da hemen belirtelim ki neredeyse bir asırlık zaman dilimi içerisinde konularında uzman yazarların katkılarıyla ortaya çıkan *Geschichte des Qorans*'ın yazıldığı süreç Alman oryantlizmi için de kaynaklar açısından verimli bir dönemdir. Kur'ân araştırmaları başta olmak üzere te'lif, tercüme ve neşir olarak İslâm bilimleri üzerine yapılan çalışmalar bü-yük bir kemmiyet oluşturmaktadır. Bu vesile ile Batı'da literal anlamda İslâm hakkında kültür ve devasa bir birikim oluşmuştur. Bu açıdan bakıldığında *Geschichte des Qorâns*'da bunun yansımalarını görmek mümkündür. Yazarlar, gerek İslâmî kaynakları ve gerekse şarkiyatçıların farklı konulardaki çalışmalarını maksimum düzeyde kullanarak kitabın kaynak açısından geniş bir yelpazeye kavuşmasını sağlamışlardır.

Bu özelliğini kazanmasında önemli etkenlerden birisi de hiç şüphesiz kitabın ilk baskısından son baskısına kadar geçen süreç içerisinde yapılan çalışmalara da yer verilmiş olması; ayrıca başta Schwally olmak üzere Bergsträßer ve Pretzl'in birikimlerini *Geschichte des Qorâns*'a yansıtmasıdır. *Geschichte des Qorâns*'ın kaynaklarını öncelikle İslâmî kaynaklar ve Batılı kaynaklar olarak iki kısma ayırmak mümkün olduğu gibi bu iki kısımda yer alan kaynakları da farklı başlıklar altında kategorize etmek mümkündür. Bu bağlamda söz konusu başlıkları başta mushaf yazmaları olmak üzere, tefsir, ulûmu'l-Kur'ân, hadis, siyer, tarih, biyografi vb. farklı başlıklar olarak da sınıflandırabiliriz.

Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*'ın 1860 yılındaki birinci baskısının baş tarafında (s. XIII-XXXII) kendi kaynaklarını “Litterarische Einleitung” (Bibliyografik Mukaddime) başlığı altında zikretmiş, adı geçen kaynaklar hakkında bazı bilgiler vermiştir. Kitabın Schwally tarafından gerçekleştirilen baskısında ise bu konu biraz daha genişletilmiş ve ikinci ciltte “Mit einem Literarhistorischen Anhang über/ Die Muhammedanischen Quellen und die Neuere Christliche Forschung über den Ursprung der Offenbarungen und die Entstehung des Qorânbuches” (Vahyin Kökeni ve

Kur'ân Kitabının Orataya Çıkışı Hakkında İslâmî Kaynaklar ve Yeni Me-sihî Araştırmalar Hakkında Edebî-Tarihî Bir Ek) başlığıyla ele alınmıştır. Schwally, hazırlamış olduğu bu ekte kaynaklar hakkında detaylı bilgiler sunmakta ve bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ayrıca kitabın sonu-na Anneliese Gottschalk-Baur tarafından hazırlanan bir bibliyografya ko-nulmuştur.

Bu çalışmamızdaki temel kaynağımız *Geschichte des Qorâns*'ın 1909-1919-1938 yılları arasında gerçekleştirilen ikinci baskısıdır. Ayrıca *Geschi-chte des Qorâns*'ın 1860 yılındaki birinci baskısı da göz önünde bulundu-rulmuştur. Kitabın kaynaklarını verirken müelliflerinin tam adlarıyla bir-likte vefât tarihleri de tarafımızdan tespit edilerek verilmiştir. Söz konusu kaynaklardan yazma olanlarının buldukları kütüphanelere işaret edil-miştir. Ayrıca matbu kaynakların baskı yerleri ve tarihleri de tarafımızdan tespit edilerek verilmiştir. Yazarlarımızın zikretmiş oldukları kaynakların hepsine ulaşılmaya çalışılmış bazı istisnâlar dışında bütün kaynaklara ula-şılarak kitapta verilen alıntılarla karşılaştırılmıştır. Genel olarak iktibasla-rın doğru bir şekilde aktarıldıkları tespit edilmiştir. Kitapta yer verilen kay-naklar dışında Batı dünyasında yapılan ve konumuzla ilgili pek çok yayın da tarafımızdan ayrıca taranmıştır.

1. Mushaflar

Kur'ân tarihi açısından bakıldığında gerek ilk dönem ve gerekse daha sonraki dönemlerde yazılan mushafların önemli bir yere sahip oldukları inkâr edilemez bir gerçektir. *Ge-schichte des Qorâns*'ın kaynaklarının ba-şında hiç kuşkusuz Kur'ân-ı Kerîm'in kendisi gelmektedir. Her ne kadar bazı matbu mushaf nüshaları kaynak olarak zikredilse de yazma nüshaların da özellikle de resmî'l-mushaf konusunda sıkça kaynak gösterildiklerine şahid olmaktayız. Matbu mushaflardan bir tanesi ön plana çıkmaktadır ki o da kitabın ilk yazılışından itibaren referans gösterilen Gustav Leberecht Flügel'in (ö. 1870) 1834 yılında Leipzig'de neşrini gerçekleştirdiği nüsha-dır.² 1342/1924 yılında Kahire'de neşredilen Kahire Mushaf'ı ise sadece yeni Kur'ân baskıları meselesinde bahis konusu edilmektedir.³

Geschichte des Qorâns'da özellikle de mushaf hattı konusunda kaynak gösterilen ve yazma halinde bulunan mushaf nüshalarına gelince başta Berlin Kütüphanesi'ndeki nüshalar⁴ olmak üzere ki Gottschalk Baur tara-fından kitap için hazırlanan indekse göre otuz sekiz adet yazma nüsha zik-

² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 88, 104, 107, 227, 233 vd.; 2: 26, 31, 3: 46, vd.

³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 273.

⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 31, 32, 34, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, vd.

redilmektedir,⁵ Topkapı Sarayı Müzesi⁶ ile Evkaf-ı İslâmiye Müzesi (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi),⁷ Gotha Kütüphanesi -on dört adet yazma nüsha-,⁸ Fas-Kayrevân Kütüphanesi,⁹ Merâkeş İbn Yûsuf Medresesi,¹⁰ Paris Bibliothéque Nationale¹¹ ve Britisch Museum'daki bazı mushafları veya zikretmek mümkündür.¹² Semerkant mushafı da kitapta işaret edilen diğer bir mushaftır.¹³

Geschichte des Qorâns'da Batı'da yapılan bazı paleografik çalışmalara kaynak olarak yer verilmiş ve söz konusu çalışmalarda neşredilen ilk dönemlere ait bazı el yazması Kur'ân sayfalarına da işaret edilmiştir. Bu çerçevede Jacob Georg Christian Adler'in (ö. 1834) *Descriptio Codicum Quorundam Cuficorum Partes Corani Exhibentium in Bibliotheca Regia Hafniensi* (Altonae: Ex Officina Eckhardiana: 1780) adlı eserinde işaret ettiği yazma başta olmak üzere,¹⁴ Johann Heinrich Möller'in (ö. 1885) *Paläographische Beiträge aus den Herzoglichen Sammlungen in Gotha* (Eisleben: G. Reichardt, 1844),¹⁵ Johann Christian Lind-berg'in (ö. 1857) bazı Kûfî fragmanlara yer verdiği *Lettre à M. le Chevalier...* (Kopenhag: Schubothe, 1830),¹⁶ Bernhard Moritz'in (ö. 1939) tıpkıbasımlarını gerçekleştirdiği Kur'ân sayfalarına yer verdiği *Arabic Paleography* (Kahire: 1905)¹⁷ adlı eserini ve diğer bazı çalışmaları saymak mümkündür. Her ne kadar paleografi ile ilgili bir çalışma olmasa da Samuel Margoliouth'un *Mohammed and the Rise of Islam* (Londra: G. P. Putnam's Sons, 1905) adlı eseri de "er-Rahmân" الرحمن isminin imlâsı konusunda eski bir mushaf sayfasının zikredildiği bir kaynak olarak yerini kitapta almaktadır.¹⁸

Geschichte des Qorâns'da matbu mushaflardan Flügel'in gerçekleştirmiş olduğu baskıya sıklıkla müracaat edildiği görülmektedir. Bununla birlikte Flügel'in bu çalışmasından dolayı zaman zaman tenkit edildiğini de ayrıca müşahede etmekteyiz. *Geschichte des Qorâns*'ın tamamlanmasına katkıda bulunan Pretzl, Flügel'in baskısı hakkında yaptığı değerlendirme-

⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 284-285.

⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 255, 256, 264, 265, 266, 267, 270, 271.

⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 253, 254.

⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 31, 33, 39, 40, 48, 49, 52, vd.

⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 264.

¹⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 263, 264, 267.

¹¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 255.

¹² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 257.

¹³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 8, 255.

¹⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 29, 42, 46.

¹⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 39.

¹⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 31.

¹⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 31, 33, 39, 41, 43, 49, 250.

¹⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 31.

de, Batılı okzident bilginlerin bir asırdan fazla bir zamandır yeterli olmayan Flügel baskısı ile yetindiklerini ve bu baskı ile ilgili olarak şu ana kadar kayda değer herhangi bir iyileştirme yapılmadığını söylemektedir.¹⁹ Kitapta, mushaf imlâsı ve kırâatler konularında da referans gösterilen mushaf ve mushaf fragmanları arasında Topkapı Sarayı müzesi ve Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi'ndeki nüshalar üzerinde özellikle de eski mushafların hakkı konusunda detaylı bir şekilde Pretzl tarafından durulduğu görülmektedir. Ayrıca Berlin ve Gotha kütüphanelerindeki mushaflar da imlâ açısından karşılaştırmalı olarak ele alınmışlardır. Bu arada kitapta kaynak gösterilen paleografik çalışmalardaki tıpkıbasımları gerçekleştirilen mushaf sayfalarına yer verildiği ve söz konusu fragmanlardaki imlâyâ dikkat çekildiği görülmektedir.

2. Tefsir Kaynakları

Bilindiği üzere tefsir kaynakları, Kur'ân'ı açıklayan ve yorumlayan kitaplardır. Bu bağlamda tefsirin doğuşundan günümüze kadar pek çok tefsir kitabı kaleme alınmıştır. Bu devasa birikim, Kur'ân tarihi açısından da ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Tefsir kaynakları arasında hadis kitaplarındaki tefsirle ilgili bölümler, siyer ve megâzî kitaplarında yer alan tefsirle alakalı bilgiler de bu çerçevede zikredilebilecek diğer kaynaklardır. *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasında tefsir kitapları son derece önemli bir yer tutmaktadır. Buhârî'de (ö. 256/870) tefsir ile ilgili bilgilerin yer aldığına vurgu yapan Nöldeke'nin ayrıca diğer hadis kitaplarındaki tefsir ve kırâatle ilgili bölümlerden de yararlandığı görülmektedir. Buhârî'den önce Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768) ve Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî de (ö. 207/822) çalışmalarında ilk tefsir örneklerinden bazı ögelere yer vermişlerdir. Her iki kitap da Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845) gibi sadece anlatılan olayla ilgili âyetleri zikretmekle yetinmemiş bazı sûreleri bütünüyle tefsir etmişlerdir.²⁰ Söz konusu açıklamalar genellikle kısa ve öz ifadelerden oluşmaktadır. Ayrıca zaman zaman garîb kelimelerin bilinen mürâdifleri zikredilmektedir ki böyle bir durum, İbn İshâk'a göre Vâkıdî'de daha çoktur. Dilsel olarak kelimelere sıklıkla anlam veren İbn Hişâm, bu arada şiirleri de şahid olarak kullanmaktan geri durmamaktadır.²¹

Tefsir kaynakları açısından bakıldığında Buhârî'deki "Fezâilü'l-Kur'ân" ve "Tefsîr" adlı bölümler ile Tirmizî'deki (ö. 279/892) "Tefsirü'l-Kur'ân" bölümü Kur'ân'ın nisbî olarak kapsamlı bir tefsirini²² sunmaktadır ki bu tefsir tarzı İbn İshâk ve Vâkıdî'nin izlemiş oldukları yöntemden izler taşımaktadır. Dolayısıyla hadis mecmûalarındaki söz konusu bölümler *Gesc-*

¹⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 274.

²⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 170.

²¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 170-171.

²² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 171.

hichte des Qorâns'ın kaynakları arasında yer aldıkları gibi megâzî ve diğer bölümler de kitabın kaynakları arasında yer almaktadır.²³

Geschichte des Qorâns'ın tefsir kaynaklarını kronolojik olarak zikretmek gerekirse söz konusu tefsirleri şöyle sıralamak mümkündür. Muhammed b. Sâib el-Kelbî el-Kûfî'nin (ö. 146/763) Berlin Kütüphanesi, 404 numarada kayıtlı olan tefsiri²⁴ ile Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) dilsel nitelikli *Meâni'l-Kur'ân* adlı eseri zikredebileceğimiz ilk kaynaklardır.²⁵ Yazarın, Süleymaniye Kütüphanesi, Vehbi Efendi, nr. 66 ve Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 459, nüshalarına işaret edip kaynak gösterdiği *Meâni'l-Kur'ân*, farklı kütüphanelerdeki nüshalarına dayanılarak üç cilt halinde yayınlanmıştır.²⁶

Geschichte des Qorâns'ın birinci baskısı sırasında henüz gün yüzüne çıkmamış olan ve Nöldeke'nin ifadesiyle: “elimizde olsaydı pek çok tefsire ihtiyaç duymazdık” dediği Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmûlî et-Taberî el-Bağdâdî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsiri önemli rivâyet tefsirlerinden birisidir. Müellif, söz konusu tefsirin kıymetini göstermesi açısından Süyûtî'nin: “أجل وأعظمها” “تفسير التفسير” “*Tefsirlerin en kıymetlisi ve en büyüğü*” dediğini aktarmaktadır. Müellif, daha sonra gelen bilgilerin Taberî'nin tefsirinden önemli yerleri aldıklarını, muhtasarlar oluşturduklarını, isnâdların ise genellikle kısaltılarak verildiğini ifade etmektedir.²⁷ *Câmiu'l-beyân*, ilk defa kenarında Nizâ-meddin Hasen b. Muhammed el-Kummî en-Nisâbüri'nin (ö. 730/1329) *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân* adlı tefsiri ile birlikte sonuncu cildi fihrist olmak üzere otuz bir cüz olarak (1321/1904) Kahire'de neşredilmiştir.²⁸ Dolayısıyla tefsir tarihinde bir dönüm noktası olması yanında rivâyet tefsiri açısından da müstesna bir yere sahip olan *Câmiu'l-beyân*, *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasında yerini almıştır. Kitabın tamamlanmasına katkıda bulunan yazarlar, *Câmiu'l-beyân*'ı referans olarak göstermişlerdir. Önceki müfessirlerin kavillerini derleyen bu çalışma, sonrakilerin bilgilerini aldıkları tükenmez bir kaynak olmuştur.²⁹

²³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 23,

²⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 29, 111, 173, 177.

²⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 87, 124, 130, 134, 142, 203.

²⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 247.

²⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, 1. Baskı (Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1860), XXVII.

²⁸ *Câmiu'l-beyân* tefsiri hakkında geniş bilgi için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 171, vd.; 3: 240-241.

²⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 10, 21, 23, 31, 32, 34, 36, 48, 49, 52, 53, 54, 89, 90, 92, 93, 97, 100, 101, 104, 108, 110, 115, 117, 122, vd.; 2: 11, 13, 14, 25, 29, 48, 52, 60, 62, 73, vd.; 3: 2, 3, 6, 10, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, vd.

Kronolojik olarak Taberî’den sonra zikredebileceğimiz tefsir kaynaklarından birisi de Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs’ın (ö. 370/981) fıkıh ağırlıklı olan ve kırâatlerle ilgili konularda referans gösterilen *Ahkâmü’l-Kur’ân* (İstanbul: 1335/1917) adlı tefsiridir.³⁰

Schwally, *Câmiu’l-beyân* gibi muazzam eserlerin bir ihtisâra ve özetlerinin çıkarılmasına gereksinim duyduklarını beyân ettikten sonra Taberî’nin tefsirinin muhtasarları arasında en meşhûr olanın *Geschichte des Qorâns*’ın da kaynakları arasında yer alan Ebü’l-Leys es-Semerkindî’nin (ö. 373/983) *Bahrü’l-ulûm* adlı tefsiri olduğunu ifade etmektedir.³¹ Gerek *Geschichte des Qorâns*’ın 1860 yılındaki ilk baskısında ve gerekse daha sonraki baskıda *Bah-rü’l-ulûm* L sembolü ile kaynak gösterilmektedir. Nöldeke, 1-6 arası sûreleri Leiden Kütüphanesi, 417 nr. da kayıtlı yazma nüshadan, Yûnus sûresinden 4-28 arası âyetleri 556 tarihinde özensiz bir şekilde yazılmış olan ve Berlin Kütüphanesi, 407 nr. da kayıtlı nüshadan okuduğunu (*Geschichte des Qorâns*, 1. Baskı, XXVII) söylemektedir.³²

Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Ferrâ el-Begavî’nin (ö. 516/1122) *Meâli-mü’t-tenzil* adlı rivâyet tefsiri kitabın diğer bir kaynağıdır. Nöldeke, bu tefsirin Leiden Kütüp-hanesi, 394 nr. da kayıtlı olan nüshasını okuduğunu söylerken (*Geschichte des Qorâns*, 1. Baskı, XXVII), Schwally, kitabın Bombay’da 1269/1853 yılında taş baskısının gerçekleştirildiğini belirtmektedir. O, *Meâlimü’t-tenzil*’in Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nisâbûrî’nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân* adlı tefsirinin bir muhtasarı olduğunu söylemektedir. *Meâli-mü’t-tenzil*, *Geschichte des Qorâns*’ın 1860 yılındaki birinci baskısında kaynak olarak gösterilirken F harfi sembol olarak kullanılırken kitabın ikinci baskısında ise bu sembol Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) için kullanılmaktadır.³³

Geschichte des Qorâns’ın önemli ve başta gelen tefsir kaynaklarından birisi de Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) tarafından dirâyet metoduyla kaleme alınan *el-Keşşâf an hakâiki’ğavâmizi’t-tenzil ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vil* adlı tefsirdir. Nöldeke, Müslümanlar arasında son derece meşhûr olan *Keşşâf*’ta

³⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 105, 108, 141, 144.

³¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 173. Eserin mevcut baskılarında tefsirin adı *Bahrü’l-ulûm* olarak kaydedilse de *Bahrü’l-ulûm*’un asıl yazarının Alâeddîn Ali b. Yahyâ es-Semerkindî (ö. 860/1456) olduğu ifade edilmektedir. Bk. İshak Yazıcı, “Ebü’l-Leys Semerkandî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 475.

³² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 23, 29, 31, 48, 54, 64, 101, 111, 125, 128; 2: 173.

³³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 46, 64, 97, 98, 247; 2: 82, 174; 3: 126, 127, 157, 241.

Hız. Peygamber'in düşünmediği felsefî ve teolojik düşüncelere rastlamanın mümkün olduğunu, gerçek bir ortodoks (sünnî) olmayan Zemahşerî'nin tefsirinde isnâdlara yer vermediğini belirtmektedir. Nöldeke, Leiden Kütüphanesi'ndeki farklı yazmalar yanında Berlin Kütüphanesi'ndeki yazma nüsha ile ilk defa William Nassau Lees (ö. 1889) tarafından gerçekleştirilen (Kalküta: 1276/1856) matbu nüshayı karşılaştırdığını söylemektedir.³⁴

Tefsirinde dil ve belagat konularına yer veren Zemahşerî, ayrıca kırâatlere de genişçe yer vermekte, kelimeleri izah sadedinde şiirle istişhâta bulunmaktan da geri durmamaktadır. Tefsirinin mukaddimesinde Taberî'de olduğu gibi meselelere girmemekte, yazarımıza göre, tefsir için çok da önemli olmayan teolojik ve felsefî konulara enerjisini harcamaktadır. Schwally'e göre, bu diyalektik metodundan dolayı *Keşşâf* büyük bir şöhret kazanmış ve diğer tefsirlerden öne geçmiştir. Schwally, 1304/1887 yılında Kahire'de neşredilen ve Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî'ye (ö. 816/1413) ait ta'likaların yer aldığı nüshadan istifade ettiğini de ayrıca belirtmektedir.³⁵

Geschichte des Qorâns'da Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Muhâribî el-Garnâtî el-Endelüsî İbn Atıyye'nin (ö. 546/-1147) *el-Câmi'u'l-muharrerü's-sahihu'l-vecîz fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîz* adlı rivâyet tefsirinin daha çok mukaddimesi kaynak olarak kullanılmıştır. Bu mukaddime, kitabın yazıldığı dönemde henüz yayınlanmadığından dolayı Berlin Kütüphanesi, 408 nr. da kayıtlı nüsha referans olarak gösterilmektedir.³⁶

Geschichte des Qorâns'ın diğer bir tefsir kaynağı da Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtî-hu'l-gayb* (Bulak: 1279/1863-1289/1872; Kahire: 1307/1890-1309/1892) adlı tefsiridir.³⁷ Önemli dirâyet tefsirlerinden birisi olan ve *et-Tefsîrû'l-kebîr* olarak da bilinen *Mefâtihu'l-gayb*, bilginlerin ve filozofların görüşlerine fazlasıyla yer veren, ince detaylara inen bir yapıya sahiptir. Yazara göre, bu özelliğinden dolayı okuyucu anlatılanlar ile Kur'ân âyetleri arasında bir bağ kuramamaktadır. Yazarlar, *Mefâtihu'l-gayb*'ı kaynak gösterirken sembol olarak F. harfini kullanmaktadırlar.³⁸

Kitabın kaynakları arasında Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî'nin de (ö. 616/1219) adı geçmektedir. Sadece 'Ukberî zu Su-ra 2, 51, şeklinde referans gösterilen kaynak, Ukberî'nin *İ'râbü'l-Kur'ân* veya diğer ismiyle *İmlâu mâ menne bihi'r-rahmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâât fi cemî'i'l-Kur'ân* adlı eseridir.³⁹

³⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, XXVIII.

³⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 10, 23, 24, 26, 29, 31, 42, 44, 46, 48, 86, 89, 93, 99, 100, 104, 105, 108, 110, 112, 116, 124, 125, vd.; 2: 33, 34, 77, 85.; 2: 33, 34, 35, 46, 77, 87, 174-176, ; 3: 3, 4, 8, 11, 16, 17, 18, 24, 28, 54, 65, 74, 84, 96, 105, 241.

³⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 31, 32, 48; 2: 13, 14, 25, 30, 57, 58, vd.

³⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 178; 3: 241-242.

³⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 15, 26; 2: 94, 97, 105, 108, 125, 161 vd.; 3: 108.

³⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 126, 242.

Geschichte des Qorâns'ın öne çıkan tefsir kaynaklarından birisi de hiç şüphesiz el-Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî'nin (ö. 685/-1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsiridir.⁴⁰ Bir dirâyet tefsiri olan ancak rivâyet yönü de bulunan *Envârü't-tenzîl*, ilk olarak Heinrich Leberecht Fleischer (ö. 1888) tarafından iki cilt halinde (Leipzig: Sumptibus Friderici Christiani Guilielmi Vogelii, 1846-1848) neşredilmiştir. *Geschichte des Qorâns*'da kaynak olarak gösterilen nüsha da budur. Kırâatler ve gramer konularına önemli bir yer ayıran Beyzâvî, ne yazık ki kaynaklarını zikretmemektedir. Beyzâvî'nin tefsiri B sembolü ile kaynak gösterilmektedir.⁴¹

Fıkıh yönü ağır hacimli tefsirlerden birisi olan Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi 'li ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiri *Geschichte des Qorâns*'ın bir diğer kaynağıdır. Kitapta kaynak gösterilen tefsirin nüshaları ise Leiden Kütüphanesi, 393 ve Berlin Kütüphanesi, 436 nr. da kayıtlı yazma nüshalarıdır. Kitapta, 1354/1935 yılında Kahire'de neşredilen nüshasına Baur tarafından işaret edilmektedir.⁴² Schwally, burada şöyle bir bilgi vermektedir. Tüm zamanların en hacimli tefsiri, çok tanınmayan ve 300, 400 veya 700 cilt olduğu söylenen Ebû Yusûf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yusûf b. Bündâr el-Kazvîni'nin (ö. 488/1095) tefsiridir. Schwally, söz konusu tefsirin Ebû Hanife'nin Kahire'deki türbesine ait vakıfta bulunduğunu aktarmaktadır.⁴³

Ebü'l-Abbâs Nâsirüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İs-kenderî (ö. 683/1284) İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî tefsirinin kenarında neşredilen (Kahire: 1307/1890) *el-İntisâf fimâ tedamma nehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* adlı eseri de diğer tefsirlere oranla az yer verilse de *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen bir diğer kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ Vefât tarihi hakkında farklı bilgilerin bulunduğu Nizâmeddin en-Nisâbü-rî'nin (ö. 730/1329) Taberî'nin tefsirinin kenarında neşredilen *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân* (Kahire: 1321/1903) adlı tefsiri de kitabın kaynakları arasında yer almaktadır. Bu tefsirin mu-kaddimesinde özellikle de kırâat konusunda önemli bilgiler yer almaktadır.⁴⁵ Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsirini eserinde sıkça kullanan ve onu

⁴⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 177; 3:242.

⁴¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 10, 21, 23, 29, 31, 32, 38, 42, 44, 46, 48, 86, 89, 93, 98, 99, 100, 104, 105, 108, 116, 124, 125, vd.; 2: 69, 80, 174, 176, 192; 3: 127, 141, vd.

⁴² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 31, 32, 44, 48, 49, 52, vd.; 2: 7, 12, 13, 14, 25, 41, 177; 3: 295.

⁴³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2, 177. Her ne kadar Schwally, Ebû Hanife'nin türbesinin Kahire'de olduğunu söylese de doğrusu Bağdat'ta olmasıdır.

⁴⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 121, 136.

⁴⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 93, 137, 138, 204, 248 vd.; 2: 13, 48; 3: 25, 38, 43, 48, 152, 170, 185, 244 .

çokça öven Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî'nin (ö. 741/1341) rivâyet ve dirâyet yöntemlerini birleştiren *Lübâbü't-te'vîl fi meâni't-tenzîl* (Kahire: el-Hayriyye, 1309/1892) adlı tefsiri de *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasındadır.⁴⁶

Her ikisi de dirâyet metoduyla kaleme alınmış olan Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-muhîr*⁴⁷ (Kahire: 1328/1910) ve Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310)'nin *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* adlı tefsirleri de *Geschichte des Qorâns*'da zaman zaman başvurulan kaynaklardır.⁴⁸ Rivâyetle tefsir metodunu yeniden canlandıran Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tesfîri bi'l-me'sûr* adlı eseri ile yine Süyûtî'nin bir kısmını yazmış olduğu ve son derece yaygın bir şekilde okunan *Celâleyn* (Kahire: 1301/1884) tefsiri de⁴⁹ *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasında saymak mümkündür.⁵⁰

Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*'ın 1860 yılındaki baskısında kendisinin faydalandığı Şîî bilgilere ait kaynaklardan bahsetmektedir. Schwally de bu bağlamda kitabın ikinci cildinin ek bölümünde “Die Kommentare der Schiiten”⁵¹ (Şîîlerin Tefsirleri) başlığı altında verdiği bilgilerde Şîî bilginlerden kendilerine tefsir kitabı nispet edilenlerin ilki olarak el-Bâkır diye isimlendirilen (ö. 114/733, 117, 118) Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Alî'nin adını zikretmekte, bu kitabın müstakil bir kitap mı yoksa sadece öğrencisi Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî'nin (ö. 150/767) nüshasında mı yer aldığının kesin olarak bilinmediğini ifade etmektedir. Yazar, zaman olarak daha erken Ebû Hamza Sâbî b. Dinâr Ebî Sâfiy-ye ismini zikretmektedir ki Abbâsî halifesi Mansûr zamanında vefât etmiştir. Schwally, adı geçen zevâtın çalışmalarında, aynı şekilde Şîîlikle suçlanan Vâkîdî'nin *Megâzi*'sindeki Şîîlik ruhundan daha fazla bir şey görülmediğini söylemektedir.⁵²

Şîî tefsir kaynakları olarak dördüncü yüzyılda yaşamış olan Alî b. İbrâhîm el-Kummî'nin (ö. 307/919) tefsirini zikredebiliriz. Berlin Kütüphanesi, 406 nr. da kayıtlı tefsirin bir bölümünü okuduğunu söylediği kitap

⁴⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 92, 95, 98, 105, 124 vd.; 2: 4, 13, 14, 46, 48, 98, 174.

⁴⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 197, 243.

⁴⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 90, 124, 144, 185, 195, 248 vd.; 3: 242.

⁴⁹ Her iki tefsir hakkında bilgi için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 178-179; 244-245.

⁵⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 186; 3: 132.

⁵¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 179-182.

⁵² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 179 vd.

hakkında Nöldeke: “ahmaklık ve yalandan oluşan sefil bir kitaptır” ifadelerini kullanmaktadır. Schwally de Kummî'nin tefsirinden örnekler vererek benzer ifadelerle onu tenkit etmektedir. O, ayrıca adı geçen müfessirin bütün Şiîler gibi sadece ehl-i beytten gelen rivâyetleri açıkladıklarını kaydetmektedir.⁵³ Muhammed b. Murtezâ el-Kâşî'nin (ö. yaklaşık olarak 911/1506) *es-Sâfi fi tefsîri 'l-Kur 'ân* (Berlin Kütüphanesi, nr. 553) adlı eseri de yazarımızın zikrettiği diğer bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴

Geschichte des Qorâns'ın üçüncü cildinde (s. 240-248) “Korankommentare als Quellen der Lesartenwissenschaft” (Kırâat İlminin Kaynakları Olarak Tefsirler) başlığı altında yukarıda zikretmiş olduğumuz Taberî, Begavî, Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî, Nesefî, Ebû Hayyân, Nisâbü'rî ve Süyûtî'nin tefsirleri yanında diğer bazı tefsir kitaplarının da adlarına yer verilmektedir. Adı geçen tefsirlerin baskı yerleri ve tarihleri ile ilgili bilgiler yanında kırâat kaynakları olmaları yönünden haklarında kısa bilgiler sunulmaktadır. Söz konusu tefsirler şunlardır. Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü 'l-Kur 'âni 'l-azîm*, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî'nin (ö. 977/1570) *es-Sirâcü 'l-münîr fi 'l-iâne alâ ma 'rifeti ba 'zı meânî kelâmi rabbine 'l-hakîmi 'l-habîr*; Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü 'l-akli 's-selîm ilâ mezâyâ 'l-Kitâbi 'l-kerîm*, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) *İnâyetü 'l-Kâdi ve kifâyetü 'r-Râzî*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/-1834) *Fet-hu 'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi 'r-rivâye ve 'd-dirâye min ilmi 't-tefsîr* ve Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu 'l-meânî fi tefsîri 'l-Kur 'âni 'l-azîm ve 's-seb 'i 'l-mesânî*.⁵⁵

Geschichte des Qorâns'da ayrıca kırâatlerin kaynağı olarak Müberred'in (286/900) meşhur öğrencisi Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Kitâb meânî 'l-Kur 'ân ve i 'râbüh* ile Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî en-Nehhâs'a (ö. 338/-950) ait *Kitâb i 'râbü 'l-Kur 'ân ve tebyîn mâ fihi mine 'n-nahvi ve zikri 'l-kırâât* adlı eserine de yer verilmektedir.⁵⁶ Şiî tefsirlerden ise Ebû Alî Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî'nin (ö. 548/1154) *Mecma 'u 'l-beyân fi tefsîri 'l-Kur 'ân* adlı eserine yer verilmektedir.⁵⁷

Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*'ın ilk baskısında işârî tefsirlerden herhangi bir kaynak zikretmemekle birlikte Süyûtî'nin *القرآن في الصوفية في التفسير* أما كلام الصوفية في القرآن “Ehl-i tasavvufun Kur'ân hakkında söylediklerine gelince, bun-

⁵³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 9, 179-180.

⁵⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 9, 111, 115, 181.

⁵⁵ Adı geçen tefsirler hakkında bilgi için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 240-246.

⁵⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 248.

⁵⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 246.

lar tefsir değildir”⁵⁸ ifadesine yer vermektedir. Schwally ise el-Kâşî'nin Kur'ân'dan bazı yerleri sûfi-Şîî eğilimine yakın bir tarzda tefsir ettiğini ifade etmektedir. O, en eski tefsirlerden birisinin Ebû Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Hakâiku't-tefsîr* adıyla yazmış olduğu tefsir olduğunu, en eski matbu işârî tefsirin ise Muhyiddîn b. Muhammed b. Ali b. el-Arabî et-Tâî el-Hâti-mî'ye (ö. 638/1240) ait olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Burada söz konusu edilen tefsirler, kaynak olarak gösterilmekten çok haklarında bilgi verilmek suretiyle adlarına yer verilmektedir.

Geschichte des Qorâns'da tefsir kaynakları olarak gerek yazma ve gerekse matbu pek çok tefsire müracaat edildiği, kitaba katkıda bulunan yazarlar tarafından da kaynaklar açısından zenginleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Tefsir kaynakları kitabın başta gelen kaynakları arasında yer almaktadır. Neredeyse bir asra yaklaşan yazılış süreci ile *Geschichte des Qorâns*'da önemli tefsirler referans olarak gösterilmişlerdir. Yapmış olduğumuz karşılaştırmalarda yapılan alıntılarda genel olarak bir objektifliğin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Burada şunu da hemen ifade edelim ki tefsir kaynakları sadece tefsir kitaplarından ibaret olmayıp aynı zamanda hadis kitaplarındaki tefsirle ilgili bölümlerden de faydalanılmıştır.

Şîî tefsir kaynaklarına da yer verilen *Geschichte des Qorâns*'da söz konusu kitaplar hakkında bazı değerlendirme ve analizlerde bulunularak ayrıca bu eserlere tenkitler yöneltilmiştir. Sonuç olarak önemli sayıda tefsire müracaat edildiği ve nakledilen bilgilerin kitapta harmanlarak kullanıldığı görülmektedir. *Geschichte des Qorâns*'da bazı tefsirler hakkında zaman zaman takdir ifadeleri kullanıldığı gibi bazen de önemli değerlendirmelerde bulunulduğu gözlemlenmektedir. Schwally, kitabın ikinci cildinde “Die Erhaltenen Kommentare” (Günümüze Ulaşan Tefsirler) başlığı altında bazı tefsirler hakkında geniş bilgiler verdiği gibi, “Die Kommentare der Schiiten” (Şîî Tefsirler) başlığı altında da Şîî tefsirler hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca kitabın üçüncü cildinde Pretzl, Jeffry'den faydalandığını söylediği kırâat ilmi kaynakları olarak bazı tefsirler hakkında bilgiler vermekte ve söz konusu tefsirlerin kırâat kaynağı olmaları hakkında kısa bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁶⁰

3. Tefsir Mukaddimeleri-Ulûmu'l-Kur'ân Kaynakları

Bilindiği üzere bazı tefsir kitaplarında Kur'ân ilimleriyle ilgili temel konular hakkında bazı bilgilerin verildiği mukaddimeler yer almaktadır. Bu çerçevede Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-

⁵⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, XXX.

⁵⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 182.

⁶⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 240 vd.

Nisâbü'rî (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin başında kendi kaynaklarına yer vermekte, Kur'ân başta olmak üzere Kur'ân'ı tefsir ve onu i'râb etmenin faziletleri, müfessirlerin tabakaları ve yedi harf gibi konulara değinmektedir. Sa'lebî, tefsirinin mukaddimesinde belirttiği üzere, kendisinden öncekilerden bazılarının sadece rivâyet ve nakle dayandıklarını, tenkide dayanmayan bir yöntem izlediklerini, bazılarının isnâdı kaldırdıklarını, Taberî ve hocası Ebû Muhammed Abdullâh b. Hâmid el-İsfahânî gibi müfessirlerin ise kitaplarını farklı ve pek çok rivâyetle doldurduklarını ve yol arayanların ümidini kestiklerini söylemektedir.⁶¹

Schwally, burada zikredilen prensiplerden ve aynı zamanda şiirle istişhâtta da geri durmayan makûl hacimli bu tefsirin en çok kullanılan tefsir olması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca o, kendi zamanı için bu tefsirin henüz baskısının olmaması karşısında hayretini de gizlememektedir.⁶² Sa'lebî, kaynak olarak sadece Taberî ile yetinmemiş genel olarak yüz kadar kaynaktan faydalanmıştır. *Geschichte des Qorâns'*ın önemli kaynaklarından birisi olan *Lübâ-bü't-te'vil fi meâni't-tenzîl* adlı eserinde Hâzin, Sa'lebî'nin ele aldığı konulara ilâveten Kur'ân'ın cem'i, yedi kırâat gibi konuları da ele almaktadır.⁶³

Kur'ân ilimleriyle ilgili konuları ele alan ve aynı zamanda günümüze ulaşan en eski kaynak ise Taberî'dir. Bunun dışında Nisâbü'rî'nin *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân* adlı tefsirindeki mukaddimeyi de sayabiliriz ki kırâatler konusuna yer vermesi bakımından önem arz etmektedir.⁶⁴ *Geschichte des Qorâns'*da referans gösterilen tefsir mukaddimelerinden birisi de İbn Atıyye'nin mukaddimesini esas alan kimi zaman da onu harfiyyen takip eden Kurtubî'nin tefsiri için yazmış olduğu mukaddimesidir.

*Geschichte des Qorâns'*da İbn Atıyye'nin *el-Muharrarü'l-vecîz* adlı tefsirinin mukaddimesi ile birlikte Arthur Jeffery tarafından neşredilen ve yazarı bilinmeyen *Kitâbü'l-mebânî fi nazmi'l-meânî*⁶⁵ (Berlin Kütüphanesi,

⁶¹ Ebû İshâk Ahmed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Muhammed b. Âşûr, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/-2002), 1: 74.

⁶² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 173, 174. Bütün bu bilgilere rağmen Schwally, burada vermiş olduğu bilgiler dışında *Keşf*'i kaynak olarak zikretmemektedir. Anlaşılan odur ki Schwally, yukarıda zikrettiğimiz bilgileri de Wilhelm Ahlwardt'ın *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin/Verzeichnis der Arabischen Handschriften zu Berlin* (Berlin: 1887-1899), 7/1: 292-293 adlı eserinden nakletmektedir ki söz konusu esere göre, *Keşf*, Berlin Kütüphanesi, 409 numarada kayıtlıdır.

⁶³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 184.

⁶⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 184.

⁶⁵ Arthur Jeffery'nin "*Mukaddimetân fi ulûmi'l-Kur'ân*", (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1954) adıyla neşrettiği ve Nöldeke'nin Berlin Kütüphanesi, 103 nr. da kayıtlı yazma nüshadan faydalandığı mukaddime, on bölümden oluşmaktadır. Kitabın geri kalan kısmı ise Fâtiha'dan Hicr sûresine kadar bir tefsir çalışmasıdır.

nr. 103) adlı tefsir mukaddimesinden büyük bir oran-da istifade edildiği görülmektedir. *Mebâni*'nin baş tarafında yer alan bilgiye göre kitabın yazımına hicri 425 yılında başlanmıştır. ⁶⁶Yazar, Kur'ân ilimleri hakkında müstakil olarak kaleme alınan bazı ansiklopedik çalışmalar olduğunu da ifade etmektedir ki söz konusu ansiklopedik çalışmalardan birisi de Süyûtî'nin *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'ân* adlı eseridir. ⁶⁷

Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarına gelince, *Geschichte des Qorâns*'ın kayda değer kaynaklarından birisi de hayatı hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadığımız fakat hicri beşinci asırda yaşadığı düşünülen Ömer b. Muhammed b. Abdülkâfi'nin *Adedü süveri 'l-Kur'ân ve âyâ-tihi ve kelimâtihî ve hurû-fihî ve talhîsi Mekkîhi ve Medenîhi* (Leiden Kütüphanesi, nr. 674) adlı eseridir. Abdülkâfi'nin bu eseri özellikle de sûre ve âyetlerin kronolojik tertibinde sıkça başvurulan bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır ki kitabın ana konusu da budur. ⁶⁸ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-He-revî'nin (ö. 224/838) *Fezâilü 'l-Kur'ân ve meâlimuh ve edebüh* adlı eseri de *Geschichte des Qorâns*'ın ulûmu'l-Kur'ân kaynakları arasında yer almaktadır ki bu eserin Berlin Kütüphanesi, 451 nr. da kayıtlı nüshası referans olarak verilmektedir. el-Hüseyn b. Alî b. Talha er-Racrâci eş-Şûşâvî'nin (ö. 899/1494) soru cevap şeklinde te'lif etmiş olduğu *el-Fevâidü 'l-cemile alâ âyâtî 'l-celîle* adlı eser de (Berlin Kütüphanesi, nr. 101, 102) kitabın bu konudaki diğer bir kaynağıdır. ⁶⁹

Geschichte des Qorâns'ın temel kaynaklarından birisi de hiç şüphesiz Süyûtî'nin *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'ân* adlı meşhur ansiklopedik eseridir. ⁷⁰ Nöldeke'nin de ifadesi ile “Süyûtî'nin çok zengin, mükemmel kitabı الاتقان العلوم القرآن *İtkân*’ı ilk neşre hazırlayanlardan birisi Aloys Sprenger’dir. (ö. 1893) (Kalküta: 1852-1854) Nöldeke, kitabı neşrinden dolayı Sprenger’e sonsuz teşekkürlerini sunmaktadır. *İtkân*, Süyûtî tarafından *Mecma'u 'l-bahreyn ve matla'u 'l-bedreyn* adlı tefsirine mukaddime olarak tasarlanmıştır. Burada Süyûtî'nin *İthâfî 'l-vefd bi nebei sûreteyi 'l-Hal' ve 'l-Hafed*, (Berlin Kütüphanesi, nr. 343) adlı Hal' ve Hafed sûreleri hak-

⁶⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 24, 26, 32, 44, 49, 50, 51, vd.; 2: 7, 12, 13, 14, 16, 17, 34, 41, 51, 57, 97, 184, vd.; 3: 1, 2, 5, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 68, 72, 88, 90, 105, vd.

⁶⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 185-187.

⁶⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 64, 93, 98, 99, 103, 105, 106, 110, 116, 122, 127, 128, vd.; 2: 33, 51, 80, 113.

⁶⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, 1: 52, 63, 204, 226, 227 vd; 2: 7, 41, 58.

⁷⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 15, 16, 21, 22, 29, 31, 32, 35, 37, 40, 49, 53, 54, 93, 95, 98, 103, 105, 106, 108, 110, 112, 114, 115, 116, 124, vd.; 2: 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 40, 41, 53, 69, 70, 160, 162, vd.; 3: 1, 2, 3, 4, 5, 11, 20, 21, 24, 26, 37, 46, 83, 97, 105, 106, 107, 128, 129, 136, 137, 143, 152, 155, vd.

kında yazılan eserine de *Geschichte des Qorâns*'da işaret edilmektedir.⁷¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân* (Berlin Kütüphanesi, nr. 403)⁷² adlı eseri de zikredebileceğimiz bir diğer kaynaktır.

Geschichte des Qorâns'da esbâb-ı nüzûl konusunda kaleme alınmış bazı eserler de kaynak olarak gösterilmiştir. Esbâb-ı nüzûl konusunda yazılan eserlerin tefsirlerden farklı bir yönü olduğuna işaret eden Schwally, esbâb-ı nüzûlün sadece vahyin iniş sebeplerine işaret et-tiğini söylemektedir ki bu durum (religionsgeschichtlich) dini ve (literargeschichtlich) ve literal tarih açısından tefsirin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Müslümanların bu konunun öneminin farkında olmadıklarını iddia eden yazar, bu konuda yazılan eserlerin azlığını söz konusu iddiasına gerekçe olarak göstermektedir.⁷³ *Geschichte des Qorâns*'ın esbâb-ı nüzûl kaynakları arasında özellikle iki tanesi ön plana çıkmaktadır ki bunlardan birisi Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed en-Nîsâbü'rî el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbü'n-nüzûl* (Leiden Kütüphanesi, nr. 621; Kahire: 1316/1899)⁷⁴ adlı eseridir. Esbâb-ı nüzûlü bilmeyi tefsirin esası kabul eden Vâhidî, kendi zamanında yaygın olan yalana karşılık, rivâyetlere dayalı, gerçek bilgiye ulaştırıcı çalışmaları canlandırmayı hedeflemektedir. Onun kaynakları, yazara göre, biyografik eserler, tefsir ve hadis kitaplarıdır.⁷⁵

Geschichte des Qorâns'ın esbâb-ı nüzûl kaynaklarından birisi de Sü-yûfî'nin *Celâleyn* adlı tefsirinin kenarında neşredilen (Kahire: 1301/1884) *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbü'n-nüzûl*⁷⁶ adlı eseridir. Schwally'e göre, Sü-yûfî, bu kitabında Vâhidî'ye dayanmaktadır. Söz konusu kitabın önemli özelliklere sahip olduğunu söyleyen yazar, Sü-yûfî'nin Vâhidî'de yer alan ve konu ile ilgili olmayan yerleri hazfettiğini söylemektedir. Sü-yûfî, özellikle de hadis ve tefsir olmak üzere yeni kaynaklardan faydalanmıştır.⁷⁷

Nâsîh ve mensûh, esbâb-ı nüzûl gibi Kur'ân ilimleri içerisinde ele alınan bir mesele olduğu gibi ayrıca müstakil olarak da ele alınan bir konudur. *Geschichte des Qorâns*'da nesh konusunda Vâhidî'nin *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eserinin kenarında neşredilen Ebü'l-Kâsım Hibe-tullah b. Selâme b. Nasr b. Alî el-Bağdâdî'nin (ö. 410/1019) *en-Nâsîh ve'l-mensûh* (Leiden Kütüphanesi, nr. 411; Berlin Kütüphanesi, nr. 397, 399; Kahire:

⁷¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 34, 35. Kunut duaları olarak da bilenen Hal' ve Hafed metinlerinin sûre olmaları Übey b. Ka'b mushafına göredir.

⁷² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 113, 232.

⁷³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 182 vd.

⁷⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 44, 48, 67, 78, 83, 86, 93, 94, 100, 104, 108, 110, vd.; 2: 79, 154, 161, 183, vd.

⁷⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 183.

⁷⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 92, 104, 105, 106, 127, 137 vd.

⁷⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 183, 184.

1316/1899),⁷⁸ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî'nin (ö. 429)⁷⁹ aynı isimli eseri (Berlin Kütüphanesi, nr. 555), Süyûtî'nin *en-Nâsih ve'l-mensûh*⁸⁰ ve Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm'ın (ö.456/1064) *Celâleyn* tefsiri kenarında yayınlanan (Kahire: 1311/1894) *Risâle fi'n-nâsihi ve'l-mensûh* adlı eserlerine kaynak olarak yer verilmiştir.⁸¹

Geschichte des Qorâns'da tefsir mukaddimelerinin kaynak olarak ayrı bir yere sahip oldukları görülmektedir ki söz konusu mukaddimelerin başında da hiç şüphesiz *Mebânî* adlı eser gelmektedir. Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı da ulûmu'l-Kur'ân kaynakları arasında kitap için son derece önemli bir referans olarak yerini almaktadır. *Geschichte des Qorâns*'da kullanılan kritik metodunda gerek *Mebânî* adlı eserin ve gerekse Süyûtî'nin etkisini zaman zaman görmek mümkündür. Şunu da hemen belirtelim ki *Mebânî* adlı mukaddimenin yer aldığı tefsire *Geschichte des Qorâns*'da yer verilmediği gibi Ebû Abdillâh Bedrûddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) adı ikincil kaynaklardan nakledilmek suretiyle geçmektedir. Dolayısıyla onun *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinden faydalanılmadığı görülmektedir. Schwally, kitabın ikinci cildinin ek kısmında “Die Einleitung in den Qorân” (Kur'ân'a Giriş) başlığı altında bazı kitaplar hakkında bilgiler verdiği gibi, “Besondere Werke Über die Veranlassung der Offenbarungen” (Vahiylerin Nüzûl Sebebi Hakkında Müstakil Çalışmalar) başlığı altında da esbâb-ı nüzûl ve ilgili kitaplar hakkında bilgiler sunmakta ve bir literatür değerlendirmesi yapmaktadır.⁸²

4. Kırâat ve Resmü'l-Mushaf Kaynakları

Kırâat ve resmü'l-mushaf meselesi, Kur'ân tarihi açısından iki önemli konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân tilâvetinde kırâat, yazı olarak kayda geçirilmesinde ise resmü'l-mushaf veya diğer bir ifade ile kitâbet ve imlâ son derece büyük bir önem arz etmektedir. Her ikisi de Kur'ân'ın nesilden nesile aktarılmasında büyük bir paya sahiptirler ki bugün de uygulanmakta olan ve takip edilen iki yöntem olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Burada şunu da hemen belirtelim ki *Geschichte des Qorâns*'ın üçüncü cildinin ana konusu resmü'l-mushaf kırâatlerdir. Kırâat literatürü hakkında da bir hayli malumatın da verildiği *Geschichte des Qorâns*'da kitaba katkıda bulunan ve aynı zamanda çalışmalarını Kur'ân ve kırâatler üzerine yoğunlaştıran Bergsträßer ve Pretzl'in vermiş oldukları tamamlayıcı bilgiler gözden kaçmamaktadır. Bu bağlamda kitabın kırâat kaynakları yukarıda adla-

⁷⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 53, 54, 93, 95, 96, 97, 100, 101, 104, 107, 125, 239 vd.

⁷⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 54; II, 16.

⁸⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 186.

⁸¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 248.

⁸² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 182 vd.

rını vermeye çalıştığımız tefsir kitapları başta olmak üzere kırâat ve diğer bazı konularda yazılan eserler olmuştur.

Doğuşundan günümüze kadar kırâatler konusunda pek çok eser te'lif edilmiştir. Kırâat kaynakları, başta kurrânın hayatlarına yer veren biyografik eserler başta olmak üzere yedi, on ve on dört kırâat hakkında yazılan eserler ve diğer çalışmalardır. *Geschichte des Qorâns*'ın kırâat kaynaklarının başında bazı kitapları Pretzl tarafından neşredilen Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) ismi ön plana çıkmaktadır. Dânî'nin yedi kırâat hakkındaki *et-Teyisîr fi'l-kirâati's-seb*⁸³ (Berlin Kütüphanesi, nr. 378, 379, 381, 386; nşr. Otto Pretzl, İstanbul: Matbaatü'd-devle, 1930),⁸⁴ âyetlerin sayısı ve benzer konuları işleyen *el-Beyân fi addî âyi'l-Kur'ân*⁸⁵ (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Halis Efendi, nr. 22), kırâatler hakkındaki en kapsamlı çalışma kabul edilen *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb*⁸⁶ (Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 62) ve mushaf imlâsı hakkındaki *el-Mukni' fi ma'rifeti resmi mesâhihi'l-emsâr*⁸⁷ (Berlin Kütüphanesi, nr. 376; Leiden Kütüphanesi, nr. 527; nşr. Otto Pretzl, İstanbul: Matbaatü'd-devle, 1932) adlı eserleri *Geschichte des Qorâns*'ın başta gelen kırâat kaynaklarıdır.

Pretzl tarafından Dânî'nin *Mukni'* adlı eseri ile birlikte neşredilen *Kitâbu'n-nakî*⁸⁸ ile Ebû'l-Fazl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen b. Bûndâr er-Râzî'nin (ö. 454/1062) Fransız şarkiyatçı Antoine Isaac Silvestre de Sacy (ö. 1838) tarafından neşredilen "Fî'l-lahni'l-hafî", *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, 9 (1813):10-58, adlı eser de kitapta adı geçen diğer kaynaklardır.⁸⁹ Yukarıda adı geçen Ebû Ubeyd'in *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserindeki Hz. Osman döneminde farklı şehirlere gönderilen mushaflar arasındaki fark-lara işaret eden kısım da kırâat ve resm konularında en çok referans gösterilen bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰

⁸³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 43, 51, 107, 124, 126, 132, 134, 135, 145, 185, 187, 215, vd.

⁸⁴ Kitapta *Teyisîr*'in iki baskısına daha işaret edilmektedir ki bunlardan birisi Haydarabad: 1316/1899, diğeri ise Delhî: 1328/1910 baskısıdır. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 217.

⁸⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 257, 258, 259.

⁸⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 144.

⁸⁷ Dânî'nin *Mukni'* adlı eserinden bazı bölümler ve Fransızca kısmî tercümesi hakkında bk. Silvestre de Sacy, "Traité sur l'orthographe primitive de l'Alcoran", *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale* 8/1 (1810): 290-332. Atflar için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 11, 13, 14, 48, 50, 53, vd.; 3: 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 28, 38, 48, 49, 92, 97, 113, 254, 263.

⁸⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 261, 262, 264 vd.

⁸⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 46, 52; 2: 112; 3: 7, 23, 25 vd.

⁹⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 1, 2, 3, 7, 9, 10, 17, 58, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 86, 95, 96, 103, 105, 150, 208, vd.

Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh'in (ö. 370/980) şâz kırâatleri konu edinen ve Bergsträber tarafından neşredilen *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'* (Mısır: Matbaatu'r-rahmâniyye, 1934)⁹¹ adlı eseri ve yine Bergsträber tarafından bir kısmı Latinize edilerek *Nichtkanonische Koranlesarten im Muhtasab des Ibn Ginnî* (Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1933) adıyla yayınlanan Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Muhtesab fi tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâh anhâ*⁹² (Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 13; Münih: 1933) *Geschichte des Qorâns'*ın kaynakları arasında yer aldıkları gibi Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî'nin (ö. 377/987) hocası Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid'in⁹³ (*Kitâbü's-seb'a*) *es-Seb'a fi menâzili'l-kurrâ* adlı kitabını esas alarak yazdığı *el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a* adlı eseri de kitapta adı geçen kaynaklar arasında sayabiliriz.⁹⁴

Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî'nin (ö. 437/-1045) çalışmaları da *Geschichte des Qorâns'*da kırâat kaynakları olarak önemli bir yere sahip-tir. *El-Keşf an vücûhi'l-kırââti's-seb'* ve *ilelihâ ve hucecîhâ* (Berlin Kütüphanesi, nr. 578, Escorial Kütüphanesi, nr. 1325) adlı eseri bu çalışmaların başında gelmektedir.⁹⁵ Mekkî'nin, Berlin Kütüphanesi, 578 numarada *Keşf* adlı eserinin sonunda yer alan *el-İbâne an meâni'l-kırâât*⁹⁶ adlı çalışması ve *et-Tebşıra fi'l-kırââti's-seb'*⁹⁷ (Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 55) adlı eseri de kitabın önemli kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. *El-Mûdih fi't-tecvîd* (Berlin Kütüphanesi, nr. 391)⁹⁸ adlı eser de kitabın diğer bir kaynağıdır.

*Geschichte des Qorâns'*da adı geçen önemli kırâat kaynakları arasında Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) *Mecmûa fi'l-kırâât* adlı çalışma içerisinde (Kahire: 1329/1911) neşredilen ve

⁹¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 182.

⁹² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 59, 96, 97, 103, 105, 111, 123, 125, 127, 130, 138, 146, 150, 152, 155, vd.

⁹³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns'*da, 3: 312. *Geschichte des Qorâns'*da İbn Mücâhid'in adı elli küsur defa geçmesine rağmen maalesef hiçbir eseri kaynak olarak gösterilmemiştir. İbn Mücâhid'e ait olan görüşler daha çok İbn Cinnî, Fârisî, Zehebî, Yâkût ve İbnü'l-Cezerî'den nakilde bulunularak aktarılmaktadır.

⁹⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 196, 197, 210, 213.

⁹⁵ Atflar için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 11, 13, 14, 18, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 68, 70, 71, 74, 83, 88, 91, 107, 118, 126, 130, 131, 132, 145, 151, 153, 154, vd.

⁹⁶ Atflar için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 59, 60.106, 108, 109, 128, 129, 131, 139, 145, 151, 171, 175, 176, 179, 180, 184, 207, vd.

⁹⁷ Atflar için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 59, 154, 214.

⁹⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 192, 193, 233. Her ne kadar yazar, kitap ile ilgili olarak müellifinin bilinmediğini söylese de kitabın müellifi Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 461)'dir.

Dânî'nin resmî'l-mushaf konusunda kaleme aldığı *Mukni'* adlı eserinin manzum şekli olan *Akiletü etrâbi'l-kasâid fi esne'l-makâsüd (er-Râiyye)*⁹⁹ ile yine Dâni'nin yedi kırâatle ilgili *et-Teyisr fi'l-kirââtî's-seb'* adlı eserinin man-zum şekli olan *Hirzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* diğer adıyla *eş-Şâtubiy-ye* adlı eserlerini saymamız mümkündür.¹⁰⁰ *Akile* ve *Hirzû'l-emânî* üzerine pek çok şerh yazılmıştır ki söz konusu şerhlerden bazıları *Geschichte des Qorâns'*ın kaynakları arasında yer almaktadır. Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *İbrâzû'l-meânî min Hirzi'l-emânî fi'l-kirââtî's-seb'* adlı *Şâtubiy-ye* şerhi¹⁰¹ (Kahire: 1349/1931), Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *el-Vesile ilâ keşfi'l-Akile*¹⁰² ve Bürhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *Kenzü'l-meânî fi şerhi Hirzi'l-emânî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih nr. 52) adlı şerhleri kitabın kaynakları arasında kabul edilebilir.¹⁰³ Ebû Alî Hasen b. Alî b. İbrâhîm b. Yezdâd el-Ahvâzî'nin (ö. 446/1054) *el-İknâ'* (Zâhiriye Kütüphanesi, nr. 54),¹⁰⁴ Abdurrahmân es-Saf râvî'ye (ö. 636/1238) ait *et-Takrîb ve'l-beyân fi şevâzî'l-Kur'ân* (Berlin Kütüphanesi, nr. 613)¹⁰⁵ adlı eserler de kitabın kaynakları arasında olup, Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin *Î'râbü'l-kirâât eş-şâzze* adlı eserine de şâz kırâatler hakkındaki literatür bağlamında kitapta yer verilmektedir.¹⁰⁶

Mushaflar arasındaki farklara da işaret eden Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süley-mân b. Eş'as es-Sicistânî'nin (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri *Geschichte des Qo-râns'* da adına rastlayabileceğimiz diğer bir kaynaktır.¹⁰⁷ Pretzl, Zâhiriye Kütüphanesi, 407 nr. daki nüshaya işaret etmekte ve bu nüshasının fotokopisinin Bayyera İlimler Akademisinde bulunduğunu ayrıca belirtmektedir. *Kitâbü'l-mesâhif*, Arthur Jeffry tarafından 1355/1936 yılında Kahire'de neşredilmiştir.¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin (ö. 560/1165) vakf konusunu işleyen

⁹⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 112, 113, 114; 3: 7, 11, 12, 24, vd.

¹⁰⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 143, 219, 222.

¹⁰¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 160, 184, 220.

¹⁰² Kitapta kaynak gösterilen nüsha, Silvester de Sacy'nin bir kısmını tercümesi ile birlikte neşretmiş olduğu nüshadır. *Me-moires de L'Académie des Royale Inscriptions* 50 (1808): 419-434. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 7, 25.

¹⁰³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 146, 170, 210, 221.

¹⁰⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 185, 186, 208, 212.

¹⁰⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 133, 135.

¹⁰⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 229.

¹⁰⁷ Pretzl'e kadar henüz *Kitâbü'l-mesâhif*'e ulaşılmamış olacak ki, *Geschichte des Qorâns*'da bazen ikincil kaynaklardan referans (Bk. 2: 52, 53, 114; 3: 4, 22, 58) olarak gösterilmektedir. Pretzl tarafından direkt olarak yapılan atıflar için ise bk. 3: 239, 253, 255, 258, 259, 260, 261 vd.

¹⁰⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 239, 253.

Kitâbü'l-vakf ve'l-ibtidâ (Avustruya Milli Kütüphanesi, nr. 717)¹⁰⁹ ile Alî en-Nûrî Safâkusî'nin (ö. 1181/1707) Ebü'l-Bekâ Nûrüddîn Alî b. Osman b. Muhammed el-Uzrî İbnü'l-Kâsîh'in (ö. 801/1399) *Sirâcü'l-kârii'l-mübtedî ve tezkârü'l-mukrii'l-müntehî* adlı Şâtübî'nin *Hırzû'l-emânî (Şâtibiyye)* şerhinin kenarında neşredilen yedi kırâatle alakalı *Gaysü'n-nef' fi'l-kirâati's-seb'* (Kahire: 1293/1876, 1304/1887, 1321/1903) adlı eseri kitapta adı geçen kaynaklardır.¹¹⁰

Kırâat konusunda son derece kıymetli eserlere imza atan Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr* adlı eseri *Geschichte des Qorâns*'in temel kaynaklarından birisidir. *Neşr*, ilk defa Muhammed Duhman tarafından iki cilt halinde (Dımaşk: 1345/1926) neşredilmiştir. Kitapta, *Neşr*'in Berlin Kütüphanesi, 159, 657 nr. larda kayıtlı nüshaları ile Duhmân tarafından baskısı gerçekleştirilen nüsha kaynak olarak gösterilmektedir.¹¹¹ Bergsträber'in yayınlamaya başlayıp Pretzl'in neşrini tamamladığı İbnü'l-Cezerî'nin *Gâyetü'n-nihâye fî taba-kâti'l-kurrâ*, (Berlin Kütüphanesi, nr. 55; Mısır: Matbaatü's-saâde, 1933-1935, I-II,) adlı kurrâ ve hafızların hayatını anlatan biyografik çalışması da *Geschichte des Qorâns*'in başta gelen kaynaklarından birisidir.¹¹² İbnü'l-Cezerî'nin bir diğer eseri olan *Müncidü'l-mükriin ve mürşi-dü't-tâlibîn* de (Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 14; Kahire: 1350/1932) kitabın diğer bir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹³ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbeî'nin (ö. 748/1347) *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*¹¹⁴ (Berlin Kütüphanesi, nr. 9943 ve diğer yazmalar) adlı biyografik çalışması da kitapta başvurulan önemli kaynaklardan birisidir.¹¹⁵

¹⁰⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 116; 3: 236.

¹¹⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 129, 219.

¹¹¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 36, 50, 52; 2: 113; 3: 1, 2, 25, 52, 59, 60, 75, 106, 107, 108, 109, 110, 116, 122, 124, 128, 129, 132, 134, 136, 137, 138, 143, 144, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 177, 192, 193, 195, 205, 206, 208, 212, 214, 215, 217, 218, 222, 223, 224, 225, vd.

¹¹² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 110, 111, 121, 122, 124, 130, 133, 134, 135, 140, 142, 147, 151, 156, 159, 169, 171, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 205, 206, 207, 210, 212, 220, 222, 225, 229, 230, vd.

¹¹³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 117, 157, 179, 180, 184, 185.

¹¹⁴ *Geschichte des Qorâns*'da da belirtildiği üzere *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr*'m eksik bir baskısı *el-Hidâye* (İstanbul) dergi-sinde gerçekleştirilmiştir. *el-Hidâye* 6 (1331): 627-656; 7: 705-736; 9: 881-896; 10: 977-992; 11: 1121-1136. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, 3: 176. Kitabın tamamı aynı isimle Tayyar Altıkulaç tarafından dört cilt halinde neşredilmiştir. İstanbul: İSAM, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1416/1995.

¹¹⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 7, 74, 110, 124, 134, 135, 139, 145, 152, 159, 171, 176, 182, 206, 208, vd.

Yazarımızın kaynak olarak gösterdiği ve yedi kurrâ hakkında yazılan çalışmalardan birisi de Abdülvehhâb b. Vehbân el-Mizzî el-Hanefî'nin (ö. 768/1367) kaleme aldığı *Ehâsinü'l-ahbâr fi mehâsini's-seb'ati'l-ahyâr* adlı eserdir.¹¹⁶

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Yûsuf Efendizâde'nin (ö.1167/1754) *Zübdetü'l-irfân*'ın kenarında neşredilen (İstanbul: 1312/1895) *el-İtilâf fi vücûhi'l-hilâf*,¹¹⁷ Hâmîd b. Abdülfettâh el-Paluvî'nin (ö. 1252/1836) *Zübdetü'l-irfân* (İstanbul: 1312)¹¹⁸ ve Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî'ye (ö. 923/1517) ait *Letâifu'l-işârât li funûni'l-kırâât* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih 32, n. 33; Zâhiriye Kütüphanesi, kırâat, nr. 6; Kahire, Kavala, kırâat, 1) adlı eserler de *Geschichte des Qorâns*'ın diğer kaynakları arasında yer almaktadır.¹¹⁹ Ebû Yahyâ Zekeriyyâ el-Ensârî'nin *el-Maksûd li talhîsi ma fi'l-Mürşid fi'l-vakf ve'l-ibtidâ*¹²⁰ (Bulak: 1281/1865), Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ'ya ait (ö. 1117/1705) *İthâfî fuzalâi'l-beşer fi'l-kırâati'l-erbaate aşer*¹²¹ (Kahire: 1317/1900) adlı eser de kitabın kaynakları arasındadır. Kitapta adı geçen diğer bir kaynak da Muhammed b. Ca'fer el-Huzâî'ye (ö. 408/1018) ait olan *el-Münteha* adlı eserdir. Referans gösterilen nüsha ise Kahire, Teymur Paşa Kütüphanesi, 434 nr. da kayıtlı olan nüshadır.¹²²

Kırâatler ve resmü'l-mushaf konusunda gerek matbu ve gerekse kitabın yazıldığı dönemlerde kütüphanelerde henüz yazma halinde bulunan pek çok kaynağa yer verildiği görülmektedir ki söz konusu kaynaklardan bazıları kitabın tamamlanmasına katkıda bulunan Bergsträber ve Prtezl tarafından neşredilmişlerdir. Ayrıca yazarların kendi birikimlerini kitaba yansıttıkları, gerek neşir ve gerekse te'lif olarak yaptıkları çalışmalara kitapta referans olarak yer verdikleri de gözlemlenmektedir. Ayrıca kitapta kırâatler, resmü'l-mushaf ve diğer bazı konularda geniş bir literatür çalışmasına yer verildiği, kayda değer bazı tahlil ve değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Sonuç olarak ilk dönemlerden modern zamana kadar pek çok kaynağa yer verilmiş olup bazıları hakkında da önemli analizlerde bulunulmuştur.

¹¹⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 185.

¹¹⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 153.

¹¹⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 153, 219, 227.

¹¹⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 227, 238.

¹²⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 107, 116, 151.

¹²¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 7, 11, 12, 13, 17, 18, 20, 25, 29, 30, 34, 36, 44, 52, 61, 76, 91, 130, 138, vd.

¹²² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 186.

5. Hadis Kaynakları

Bilindiği üzere hadislerin Kur'ân tefsirinde son derece önemli bir yeri vardır. İslâm'ın ikinci temel kaynağı olarak hadisler gerek tarihî anlamda ve gerekse Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında bizlere önemli bilgiler sunmaktadırlar. Bu çerçevede hadis kaynaklarının *Geschichte des Qorâns*'da önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir. Kitabın hadis kaynaklarının başında öncelikle kütüb-i sitte olmak üzere Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes'in (ö. 179/-795) *Muvatta* (Hindistan: 1216/1802) adlı eseri gelmektedir.¹²³ Nöldeke'nin de ifadesiyle *Muvatta*, *ilmü'l-hadis* hakkında bizlere ulaşan en eski kaynaktır.¹²⁴ *Muvatta*, Zürkânî şerhi¹²⁵ ile birlikte (Mısır: 1280/1864) yayımlanmıştır. Nöldeke, *Muvatta*'nın daha çok fıkıh içerikli olduğunu, kendisi için çok az ama önemli notlar içerdiğini belirtmektedir.¹²⁶

Nöldeke, Hz. Peygamber ve Kur'ân hakkındaki en meşhur çalışmanın Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eseri olduğunu söylemektedir. Hz. Peygamber'in hayatı hakkında özellikle de “Kitâbü'l-meğâzî”nin önemine vurgu yapan yazar, başta “Bed'ü'l-vahy” olmak üzere “Fezâilü'l-Kur'ân”, “Tefsîr” ve “Fezâilü's-sahâbe” gibi bazı bölümleri referans göstermektedir. *Geschichte des Qorâns*'ın ikinci baskısında Buhârî'nin (Kahire: Halebî, 1309/1892) baskısı ile on cilt olarak basılan Kastallânî'nin *İrşâdü's-sâri lişerhi Sahîhi'l-Buhârî* adlı şerhi ile birlikte neşredilen (Kahire: 1303/1886) baskı referans gösterilmektedir.¹²⁷

Hadis kaynakları arasında *Geschichte des Qorâns*'da sıkça atıfta bulunan diğer bir eser de Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî'nin (ö. 261/-875) kanonik hadis mecmûası *el-Câmi'u's-sahîh*'tir. Müslim'deki tefsirle ilgili bölümü yetersiz bulan ve bunu yarım kalmış bir girişim olarak değerlendiren Schwally, kapsamlı bir şekilde te'lif edilen kitâbın mukaddimesinden ise övgüyle bahsetmektedir. Kas-

¹²³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 22, 24, 33, 41, 48, 66 83, 95, 114, vd.; 2: 16, 152; 3: 150.

¹²⁴ Her ne kadar Nöldeke, *ilmü'l-hadis* hakkında bizlere ulaşan en eski kaynak olarak *Muvatta*'nın adını zikretse de hicri 132/750 yılında vefat eden Hemmâm b. Münebbih'e ait ilk yazılı hadis metinlerinden “es-Sahîfetü's-sahîha” adlı hadis mecmuası da günümüze ulaşmıştır. Bk. Sandıkçı, Kemal, “Hemmâm b. Münebbih” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansik-lopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 189.

¹²⁵ Zürkânî şerhine yapılan atıflar için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 200; 3: 75.

¹²⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, XIX.

¹²⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 13, 23, 25, 26, 34, 36, 41, 45, 46, 48, 52, 53, 67, 78, 84, 86, 89, 94, 95, 101, 104, 108, 110, 114, 121, vd.; 2: 4, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 29, 30, 47, 148-149, 171; 3: 74, 147.

tallânî'nin Buhârî şerhi (Mısır: 1303/1886) kenarında on cilt olarak neşredilen baskı, kitapta kaynak olarak gösterilen nüshaların başında gelmektedir.¹²⁸ Kitabın birinci baskısında 1265/1849 yılında gerçekleştirilen Kalküta baskısı da referans olarak gösterilmektedir.

Geschichte des Qorâns'ın bir diğer hadis kaynağı da Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî (ö. 279/892)'nin *el-Cami 'u's-sahîh* (Delhi: 1844; 1315/1898) adlı hadis kitabıdır. Tirmizî'nin çalışması geniş bir Kur'an tefsiri barındırmasının yanında meğâzî ve bazı tarihî konulara da yer vermesi bakımından önemlidir.¹²⁹ Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'n-nebevîyye* (Kalküta: 1262/1846) adlı eseri de kitapta adı geçen bir diğer kaynaktır.¹³⁰ Sünen türü kitapların ibadet konularıyla ilgili hadislerle büyük önem verdiklerini söyleyen yazar, bunların başında da Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889),¹³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887)¹³² ve Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî'nin (ö. 303/915) derlemiş oldukları sünenler (Delhi: 1850) geldiğini belirtmektedir.¹³³ Nesâî'nin derlemiş olduğu büyük hadis çalışmasının kendi zamanına kadar kayıp olduğunu ifade eden müellif, onun *el-Mücteba* isimli muhtasar eserinin ise son derece yaygın ve bilinen bir eser olduğunu söylemektedir.¹³⁴

Geschichte des Qorâns'ın hadis kaynaklarından birisi de *Mişkâtü'l-mesâbih* (Delhi: 1268/1852) adlı eserdir. *Mişkât*, Begavî'nin *Mesâbihü's-sünne* adlı eseri üzerine yapılan bir çalışma olup el-Hatîb et-Tebrizî'ye (ö. 741/1340) aittir.¹³⁵ Tebrizî, *Mişkât*'ta adı geçen râvilerin biyografilerine yer verdiği *el-İkmâl fi esmâi'r-ricâl* adlı bir eser de kaleme almıştır. Schwally, bu eserin adını *Ma'âl fi esmâ al-rigâl* olarak vermektedir ki kitabın adı biraz önce zikrettiğimiz şekildedir. Ayrıca o, her ne kadar bu eserin *Mişkât*'ın Hindistan (Delhi: 1300/-1883) baskısı ile beraber olduğunu söylese de kitapta sadece eser hakkında bilgi verilmektedir.¹³⁶

¹²⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 13, 22, 23, 24, 25, 35, 36, 47, 48, 49, 52, 67, 69, 78, 86, 89, 94, 108, 116, vd.; 2: 7, 45, 125, 149, 150.

¹²⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 22, 23, 26, 33, 42, 44, 48, 86, 95, 110, 111, 114, 122, vd.; 2: 150-152, 171.

¹³⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 22, 35, 36, 41, 66 vd.; 2: 7, 11, 13, 14, 16, 47, 57, 60, 80, vd.

¹³¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 170.; 3: 103.

¹³² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 110, 248, 249, 253.

¹³³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 150.

¹³⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 22, 24, 48, 49, 66, 108, 110, 114, vd.

¹³⁵ *Mişkât*'ın A. N. Matthews tarafından yapılan (Kalküta: T. Hubbard, at the Hindoostanee Press, 1809-1810) İngilizce tercümesi de kaynak olarak gösterilmektedir. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 13, 15, 22, 23, 24, 26, 35, 36, 42, 44, 48, 49, 52, 67, 68, 78, 84, 89, vd.; 2: 4, 7, 12, 13, 48, 80, 112 vd.

¹³⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, II, 155.

Geschichte des Qorâns'ın tamamlanmasına katkıda bulunan yazarlar, yukarıda zikrettiğimiz kaynaklara ek olarak zaman içerisinde ulaşabildikleri ve yeni yayınlanan kaynaklardan istifade etmişlerdir. Bu kaynaklardan birisi de Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî'nin (ö. 975/1567) 957/1550 yılında te'lif etmiş olduğu *Kenzü'l-um-mâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* (Haydarad: 1312-1314/1895-1896) adlı hadis kitabıdır. Kitapta *Kenzü'l-ummâl*'ın sıkça atfı yapılan bölümü ise kıraâatlerle ilgili olan bölümdür.¹³⁷

Yukarıda adlarını vermeye çalıştığımız referanslar kadar olmasa da *Geschichte des Qorâns*'da zikredilen diğer hadis kaynakları olarak, Ahmed b. Hanbelî'nin altı cilt olarak neşredilen önemli hadis kitabı *Müsned*'i¹³⁸ (Kahire: 1896) ve Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî*¹³⁹ adlı Buhârî şerhini sayabiliriz. Seyyid Şerîf Cürânî'ye ait olan ve Tirmizî'nin *Sahîh* adlı eserinin baş tarafında neşredilen *ed-Dibâcü'l-müzheb* (Delhi: 1266/1850),¹⁴⁰ Süyûtî'nin *Tedribü'r-râvî* (Kahire: 1307/1890)¹⁴¹ ve Goldziher'den (ö. 1921) nakilde bulunarak adına yer verdiği *el-le'âli'l-masnûa fi'l-ehâdisi'l-mevzûa* (Kahire: 1317/1900)¹⁴² adlı eseri de nâdiren de olsa adlarına *Geschichte des Qorâns*'da rastladığımız diğer kaynaklardır.

Burada da görüldüğü üzere, *Geschichte des Qorâns*'da hadis kaynakları olarak temel kaynaklara yer verildiği gibi söz konusu kaynakların da yeterli derecede kullanıldıkları görülmektedir. Kitabın yazılış süreci içerisinde neşredilen yeni çalışmalara da kitabın tamamlanmasına katkıda bulunan yazarlar tarafından yer verilmiştir. Ayrıca kitabın ikinci cildinin ek kısmını yazan Schwally tarafından da hadis konusunda bazı bilgiler verildiği gibi hadis literatürü hakkında da detaylı bilgiler sunulmaktadır. Şunu da hemen belirtelim ki kitabın tamamlanmasına katkıda bulunan Schwally, Kur'ân müfessiri olarak İbn Abbâs'a yöneltilen bazı suçlamalar hakkında son derece önemli bir tahlil ve değerlendirmede bulunmakta, ona yöneltilen suçlamalara olumlu yönde bir açıklık getirmeye çalışmaktadır.

6. Siyer ve Tarih Kaynakları

Geschichte des Qorâns'ın kaynakları arasında siyer ve tarih eserlerinin önemli bir yer teşkil ettikleri görülmektedir. Megâzî konusunu ele alan ilk dönem siyer kaynakları arasında Hz. Osman'ın oğlu Ebân (ö. 105/723),

¹³⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 236, 238, 242, 244, 248 vd.; 2: 14, 20, 53, vd.; 3: 2, 4, 76, 77, 92, 96, 172, vd.

¹³⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 13, 147; 3: 107.

¹³⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 13, 22, 33; 2: 6, 25, 45, 112, 148, 149 vd.

¹⁴⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 100.

¹⁴¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 125.

¹⁴² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 180.

Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Şurahbil b. Sa'd (ö. 123/740) ve Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758)'nin isimlerini saymak mümkündür. Bu dönemde kaleme alınan kitaplardan sadece Mûsâ b. Ukbe'ye ait küçük bir bölüm hariç diğerleri kaybolmuştur. Mûsâ b. Ukbe'ye ait olan eserden günümüze ulaşan kısım, Eduard Sachau (ö. 1930) tarafından "Das Berliner Fragment des Mûsâ Ibn Uqba, Ein Beitrag zur Kenntniss der Ältesten Arabischen Geschichtslitteratur", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, (Berlin: Verlag der Königlich Akademie der Wissenschaften, 1904): 445-470, (Mûsâ b. Ukbe'ye Ait Berlin Fragmanı, En Eski Arapça Tarih Literatürünü Tanımaya Bir Katkı) adıyla neşredilmiştir.¹⁴³

Siyer konusunda en eski kaynaklardan birisi Abbasîlerin ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'ün (ö. 158/775) saray kâtibi Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın *Kitâbü'l-Meğâzî* adlı eseridir. Yarıdan fazlası meğâzî konularına ayrılan bu eser, *Kitâbü's-Sîre* olarak da isimlendirilmekle birlikte çoğunlukla *Kitâbü'l-meğâzî* olarak adlandırılmaktadır.¹⁴⁴ Nöldeke'nin ölmeden önce görmek istediği iki kitaptan birisi olan *Kitâbü'l-Meğâzî*, Abdümelik b. Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eseriyle günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁴⁵ İlk baskısı 1259/1843 yılında Kahire'de gerçekleştirilen İbn Hişâm'ın söz konusu çalışması ayrıca Ferdinand Wüstenfeld (ö. 1899) tarafından (Göttingen: Dieterische Universitäts-Buchhandlung, 1858-1860) neşredilmiştir. Yazarın atıfta bulunduğu baskı Ferdinand Wüstenfeld'in gerçekleştirmiş olduğu baskıdır.¹⁴⁶

İbn Hişâm, İbn İshâk'ın eserinde mevcut olan özellikle de pek çok şiiri çıkarttığı gibi¹⁴⁷ bazı yerlerde ihtisara gitmiş kimi yerde de bir hayli eklemelerde bulunmuştur. İbn İshâk'ın eserinin önemi sadece ilk dönemlere ait olmasından dolayı değil aynı zamanda pek çok haberi de nakletmesinden kaynaklanmaktadır. Son derece önemli tarihi bir vesika olan Medine Ves-

¹⁴³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 129.

¹⁴⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 129.

¹⁴⁵ Muhammed b. İshâk'ın söz konusu eseri, Muhammed Hamidullah tarafından *Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi'l-Kitâbi'l-Mübtede ve'l-meb'as ve'l-meğâzî* adıyla neşredilmiştir. (Rabat: 1396/1976). Nöldeke'nin ölmeden önce görmek istediği diğer kitap ise Kelbî'ye ait *Kitâbü'l-esnâm*'dir. *Kitâbü'l-esnâm*, Nöldeke hayatta iken Ahmed Zeki Paşa tarafından Tâhir el-Cezâirî'ye ait Kahire nüshası esas alınarak neşredilmiştir. (Kahire: 1914). Bk. *Kitâbu'l-esnâm*, 2. Baskı (Kahire: Mat-baâtü Dârü'l-kütübi'l-Mısıriyye, 1343/1924). nâşirin önsözünden naklen, 34.

¹⁴⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 9, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 22, 25, 31, 32, 35, 42, 46, 66, 67, 68, 75, 76, 78, 85, 87, 88, 90, 92, 97, 108, 112, 117, 125, 126, 127, vd.; 2: 16, 55, 81, 83, 124, 130-132, 134, 135 vd.

¹⁴⁷ Muhammed Hamidullah, İbn Hişâm'ın düşürdüğünü söylediği yerlerden birisi şudur: "Hz. Peygamber'e Kur'an nâzil olduğunda onu erkeklere sonra da kadınlara okurdu." Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, (Fas: 1396/1975), kitabın mukaddimesi.

kası'nı tam metni ile aktarması da kitaba ayrı bir önem kazandırmaktadır. Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî'nin (ö. 581/1185) İbn Hişâm'ın eseri üzerine kaleme aldığı *Ravzû'l-ünüf fi şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li'bni Hişâm* adlı şerh de *Geschichte des Qorâns*'da kaynak olarak gösterilmektedir.¹⁴⁸

Geschichte des Qorâns'ın diğer bir önemli kaynağı da günümüze kadar ulaşan ve en eski siyer kaynaklarından birisi olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî'nin *Kitâbü'l-meğâzî* adlı eseridir.¹⁴⁹ Sadece megâzî konusuna hasredilen kitabın baştan üçte birlik kısmını Alfred von Kremer (ö. 1889) 1856 yılında Kalküta'da (*History of Mohammed's Campaigns*) neşretmiş ayrıca Londra'da bulunan iki yazma nüshası esas alınarak *Kitâbü'l-megâzî, Muhammed in Madina, Das ist Vakidi's Kitab al-Maghazi* (Berlin: Reimer, 1882) adıyla da Julius Wellhausen (ö. 1918) tarafından Almancaya tercüme edilerek yayınlanmıştır. Wellhausen'ın çalışması da özet bir çalışma olup kitabın ancak üçte birini kapsamaktadır. *Geschichte des Qorâns*'da bu iki çalışma kaynak olarak gösterilmektedir.¹⁵⁰

Siyer kaynakları arasında Vâkîdî'nin öğrencisi ve kâtibi Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'i *Geschichte des Qorâns*'ın temel kaynakları arasında yer almaktadır.¹⁵¹ İbn Sa'd'ın kaynağı biraz önce de belirttiğimiz üzere hocası Vâkîdî'dir. Schwally, *Tabakât*'ın yazma nüshası ile birlikte aslında İbn Sa'd'ın müstakil olarak te'lif etmediği Hz. Peygamber'in şireti hakkındaki çalışmasının nakledildiğini söylemektedir. Bu çalışmasının adı Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inde *Ahbârü'n-nebî* olarak geçmektedir ki Londra'daki yazma nüshanın sonunda yer alan آخر خير النبي bilgi ile uyusmaktadır. Ancak bu çalışma çoğunlukla *Sîre* olarak isimlendirilmektedir. *Tabakât*, Eduard Sachau'nun editörlüğünde (Leiden: Brill, 1905-1940) neşredilmiştir. Schwally'nin de katkıları ile gerçekleştirilen *Tabakât*'ın baskısında Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olan kısım birinci cilt birinci cüzde 161 sayfa, birinci cilt ikinci cüzde 186 sayfa, ikinci cilt birinci cüzde 137 sayfa, ikinci cilt ikinci cüzde 98 sayfadan oluşmaktadır. Burada şunu da hemen ifade edelim ki söz konusu eserin ikinci cildinin tahkiki Schwally tarafından gerçekleştirilmiştir. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr, Ibn Saad Biographien Muhammeds...*,

¹⁴⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 236, 237, 240, 246, 248.

¹⁴⁹ Vâkîdî'nin çalışması hakkında bk. *Geschichte des Qorâns*, 2: 133-134.

¹⁵⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 16, 23, 24, 33, 36, 66, 90, 122, 133, vd.; 2: 13, 137, 133, 138, vd.

¹⁵¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 9, 10, 12, 13, 15, 20, 22, 23, 24, 32, 46, 48, 49, 66, 67, 69, 76, 78, 83, 85, 86, 89, 94, 95, 100, 103, 108, 125 vd.; 2: 6, 7, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 25, 54, 55, 135, vd.

(Leiden: Brill, 1330/-1912)¹⁵² Ayrıca Sachau'nun *Tabakât* için yazmış olduğu önsöze de *Geschichte des Qorâns*'da kimi zaman kaynak olarak yer verildiği görülmektedir.¹⁵³ Gerek kitabın birinci baskısında (s. 185) ve gerekse zaman zaman ikinci baskısında *Tabakât*'ın Gotha Kütüphanesi, 410 numarada kayıtlı nüshası da referans olarak gösterilmektedir.

Geschichte des Qorâns'da Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen eserler bağlamında referans gösterilen en eski kaynaklardan birisi de Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *el-Maârif* adlı eseridir.¹⁵⁴ Kitap, ilk defa Wüstenfeld tara-fından *Kitâbü'l-maârif -Ibn Coteiba's Handbuch der Geschichte-* (Göttingen: Vandenhocck und Ruprecht, 1850) adıyla neşredilmiştir. Diğer bir baskısı ise Mısır'da (1300/1883) gerçekleştirilmiştir. Yazar, Hz. Peygamber'in hayatını ele alan kısmın son derece kısa olduğunu ve bu konuda bizlere çok da yardımcı olmadığını, ancak sahâbe için ayrılan bölümlerin bazı değerlendirmeler içermesinden dolayı daha değerli olduklarını ifade etmektedir.¹⁵⁵

Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî'nin (ö. 250/864) büyük bir kısmını dedesinden (ö. 219/222) rivâyet ettiği Mekke tarihi hakkındaki *Ahbâru Mekke*, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig: Brockhaus, 1858) adlı eser de *Geschichte des Qorâns*'ın önemli kaynakları arasında yer almaktadır.¹⁵⁶ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) Hz. Peygamber zamanından hicrî III. yüzyıla kadar ilk fetihleri bölge ve şehir esasına göre anlatan *Fütûhu'l-büldân* adlı eseri de kitabın kaynakları arasında olup referans gösterilen baskılar ise Michael Jan de Goeje'nin (ö. 1909) gerçekleştirdiği baskı (Leiden: Brill, 1866) ile Kahire baskısıdır.¹⁵⁷

Ya'kûbî olarak da bilinen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı eseri, Schwally'nin ifadesiyle erken dönem tarih hakkında yazılmış tek Şîî eser olmasının yanında muhtasar nitelikte olmasına rağmen erken dönem kaynaklarına dayanmasından dolayı önemli bir çalışmadır.¹⁵⁸ Hz. Peygamber'in hayatı hakkında yeni bir şey sunmamakla birlikte erken dönem kaynaklarının yer vermediği sûrelerin listesine yer vermesi-

¹⁵² İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı hakkında detaylı bilgi için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 134-137.

¹⁵³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 120, 130, 134, 136, 141.

¹⁵⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 10, 18, 32, 66, 68, 92 vd.; 2: 20, 28, 29, 50, 51, 137, vd.; 3: 7, 130, 131, 160.

¹⁵⁵ *Maârif* hakkında bilgi için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 136-137.

¹⁵⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 25, 49, 68, 78, 90, 93 vd.

¹⁵⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 15, 21, 57, 112, 176, vd.; 2: 20, 22, 29, 52, 71, 138-139; 3: 174, 206 vd.

¹⁵⁸ Kitap hakkında bilgi için bk. *Geschichte des Qorâns*, 2: 137-138.

nin yanında Hz. Peygamber'e isnâd edilen hutbeleri zikretmesi ayrıca önem arz etmektedir. Buna ilâveten ilk halifeler Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer (sayfa 152) ve Hz. Osmân (sayfa 196 vd.) dönemindeki mushaflar hakkında bilgiler sunmasının yanında ayrıca Hz. Ali'nin (sayfa 152-154) Kur'ân'ı derlemesi hakkında zikretmiş olduğu bilgiler kayda değer bilgilerdir. *Geschichte des Qorâns*'da kaynak olarak gösterilen baskı ise Max Theodorus Houtsma (ö. 1943) tarafından iki cilt halinde (Leiden: Brill, 1883) neşredilen nüshadır.¹⁵⁹

Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin önemli eseri *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* adlı eserden Nöldeke, kendi zamanı için söyleyecek olursak kitap henüz tamamı yayınlanmadığından¹⁶⁰ dolayı Hz. Peygamber hakkında yazılan bölümü okuyamadığını ancak Farsça tercümesinden faydalandığını belirtmektedir.¹⁶¹ Daha sonraki yıllarda Nöldeke, çok okumak istediği bu kitabın gerek bazı kısımlarının Almanca'ya tercümesine ve gerekse de Goje'nin editörlüğünde gerçekleştirilen baskısına (Leiden: Brill, 1879-1901) ikinci cildini Jacob Barth ile birlikte yayına hazırlayarak neşrine katkıda bulunmuştur. Nöldeke, Farsça tercümesinin perişan bir tercüme olduğunu, senedlerin kaldırılıp bazı hikâyelerin kitaba eklendiğini ve tercüme hataları bulunduğunu ifade etmektedir. O, söz konusu tercümeyle Leiden Kütüphanesi, 1612 nr. da kayıtlı nüshadan okuduğunu söylemektedir.¹⁶² Kitabın, Hermann Zotenberg (ö. 1894) tarafından dört cilt olarak gerçekleştirilen Fransızca tercümesi de *Chronique de Abou Djafar Mo 'ham-med ben Djarîr ben Yezid Tabari, Traduite sur la Version Persane d'Abou 'Ali Mo 'ammed Bel'ami* (Paris: 1867-1874) *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasındadır.¹⁶³ Taberî'nin tarihinden Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olan üçüncü cildin bizi ilgilendirdiğini söyleyen Schwally, Taberî'nin bu eseri hakkında kitapta (2: 139-142) detaylı bilgiler vermektedir.¹⁶⁴ *Geschichte des Qorâns*'ın diğer bir tarih kaynağı da Saîd b. Bıtrîk'ın (ö. 328/940) *Et-Târîhu'l-mecmû' ale 't-tahkîk ve 't-tasdîk -Eutychie Patriarchae Alexandrini An-*

¹⁵⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 57, 60, 66, 67, 134, 135, 174 vd.; 2: 10, 11, 12, 16, 17, 54, 62, 118, 137, vd.

¹⁶⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*'ın birinci baskısında Johann Gottfried Ludwig Kosegarten (ö. 1818) tarafından Berlin nüshası esas alınarak *Târîhi'l-mülûk ve a'mârihim ve mevâlidî'r-rusûl ve enbâihim ve'l-kâini'l-lezî kâne fî zemeni külli vâhidîn minhum*, 1-3, adıyla Latince tercümesi ile birlikte gerçekleştirilen kısmî baskıyı (Gryphisvaldiae: 1831-1853) referans olarak göstermektedir. s. 44, 52.

¹⁶¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, XVII. Farsça tercümeyle atıflar için bk. Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 15, 89, 94, 125, 149, 174 vd.

¹⁶² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, XVII.

¹⁶³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 125; 2: 142.

¹⁶⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 15, 21, 22, 23, 25, 32, 36, 56, 66, 67, 75, 78, 86, 89, 93, 100, 101, 108, 112, 117, 2: 12, 13, 16, 20, 29, 39, 49, 50, 52, 54, 79, 83, 110, 139 vd.

nales- I-II, (nşr. Luvîs Şeyho, Beyrut: Matbaatü'l-Âbâ el-Yesûiyyîn, 1906-1909) adlı eseridir.¹⁶⁵

Ebü'l-Ferec Nûrûddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî'nin (ö. 1044/1635) *İnsânü'l-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*¹⁶⁶ (Kahire: 1280/1864) adlı eseri ile Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* (Kahire: 1281/1865) adlı çalışması da *Geschichte des Qorâns*'ın diğer siyer kaynaklarıdır. Nöldeke, *Mevâhib*'in Türkçe tercümesinden özellikle de kitabın birinci baskısında daha çok faydalanmıştır.¹⁶⁷

Diğer tarih kitaplarına gelince, *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasında Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî el-Hüzelî'nin (ö. 345/956) *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher -Les Prairies D'or-* adlı eserini sayabiliriz. Barbier de Meynard (ö. 1908) tarafından dokuz cilt halinde neşredilen (Paris: A L'Imprimerie Impériale, 1861-1877) baskı kitapta referans gösterilen baskıdır.¹⁶⁸ Nöldeke, kitabın birinci baskısında Leiden Kütüphanesi, 537a ve 127 numaralarda kayıtlı mükemmel yazma nüshaları okuduğunu söylemektedir.¹⁶⁹ Ayrıca Mes'ûdî'nin de Goeje tarafından neşri gerçekleştirilen (Leiden: Brill, 1894) hem bir coğrafya kitabı hem de genel bir tarih olan *et-Tenbîh ve'l-işrâf -Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VIII- adlı eseri de kitabın diğer bir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁰

Ebü Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö. 355/966'dan sonra) Clément Huart (ö. 1926) tarafından neşredilen (Paris: Ernest Leroux, 1899-1903) *Kitâbü'l-bed' ve't-târîh*, I-VI, *-Le Livre de la Création et de l'Histoire d'Abou Zéid Ahmed ben Sahl al-Balkhî- Geschichte des Qorâns*'da adı geçen bir diğer kaynaktır. Her ne kadar kitap Belhî'ye isnâd edilse de daha sonra Huart'ın üçüncü ciltte düzelttiği üzere Makdisî'ye aittir.¹⁷¹

¹⁶⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 49, 62, 63. Schwally, Saîd b. Bitrîk'ı üç yerde referans göstermekte ve her üçünde de aynı cilt ve sayfa numarasına (zu *Euty-chius*, ed. Cheikho II, 341) atıfta bulunmaktadır. Aslında Schwally'nin burada verdiği cilt ve sayfa numarası Luvîs Şeyho'nun edisyonundan ziyade daha önce Latince tercümesi ile birlikte neşredilen baskıdaki cilt ve sayfa numarasına uymaktadır. Bk. *Eutychiei Patriarchiae Alexandrini Annalium*, nşr. ve Latince trc. J. Selden - E. Poccocke, I-II, Oxford: 1658-1659, II, 341.

¹⁶⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 101, 174, 212, 229; 2: 200

¹⁶⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 15, 22, 23, 121, 125, vd.

¹⁶⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 18, 35, 66, 67, 68, 75, 78, 92, 93, vd.; 2: 142-143.

¹⁶⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, XVIII.

¹⁷⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 174, 258.

¹⁷¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 19; 2: 190. Ayrıca bk. Abdülkerim Özaydın, "el-Bed' ve't-târîh", *Türkiye Di-yanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 290

Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin'in (ö. 421/1030) Tufân hadisesinden Aduddevle'nin vefâtına (372/983) kadar olan zaman içerisinde meydana gelen olayları anlatan *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem* adlı tarih çalışması *Geschichte des Qorâns*'da sadece bir defa adı geçen bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Referans gösterilen baskı ise Henry Frederick Amedroz (ö. 1917) ve Samuel Margoliouth (ö. 1940) tarafından yedi ciltlik seri içerisinde *The Eclipse of the Abbasid Caliphate* adıyla da İngilizce tercümesi ile birlikte gerçekleştirilen (Oxford: Basil Blackwell, 1920-1921) baskıdır.¹⁷²

Geschichte des Qorâns'ın diğer bir tarih kaynağı da Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eseridir.¹⁷³ Carl Johan Tornberg (ö. 1877) tarafından on dört cilt halinde *Kitâbü'l-Kâmil fi't-târîh -Ibn el-Athiri Chronicon Quod Perfectissimum Inscriptur-* (Leiden: Brill, 1851-1871) adıyla neşredilen İbnü'l-Esîr'in o büyük eserinde Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili kısım, Schwally'nin de belirttiği üzere az bir yer tutmaktadır.¹⁷⁴ Kâdî Hüseyin b. Muhammed el-Hasen ed-Diyârbekrî'nin (ö. 990/1582) 1283/1867 yılında Kahire'de neşredilen *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefis* adlı eser de *Geschichte des Qorâns*'da özellikle sûrelerin tertibi konusunda yer verilen aynı zamanda sıkça kullanılan bir tarih kaynağıdır.¹⁷⁵ Kitabın Gotha Kütüphanesi, 279 numarada kayıtlı nüshası da referans gösterilmektedir.

Geschichte des Qorâns'ın diğer tarih kaynakları arasında: İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî'nin (ö. 571/1176) *et-Târîhu'l-kebîr*¹⁷⁶ (Dımaşk: 1329/1911), Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî'nin (ö. 732/1331) *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer -Abulfedae Annales-*¹⁷⁷ (I-V), (nşr. Johann Jacob Reiske, Hafnia/Kopenhag: Chr. Gottl., 1789-1794), Ebü Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî'nin (ö. 990/1582) *Kitâbu'l-i'lâm bi a'lâmi Beytillâhi'l-harâm -Die Chroniken der Stadt Mekka-*, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig: Brockhaus, 1857)¹⁷⁸ ve Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki'l-Mısr ve'l-Kâhire -Abu'l-Maha-sin ibn Tagri Bardii, Annales-* (ed. Theodor Gulliemus

¹⁷² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 122.

¹⁷³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 143-144.

¹⁷⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 32, 68, 75, 87, 112; 2: 11, 29, 30, 48, 49, 143; 2: 177.

¹⁷⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 9, 29, 36, 53, 54, 60, 83, 101, vd.

¹⁷⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 147.

¹⁷⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 11, 13, 14, 49, 221.

¹⁷⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 237.

Johannes Juynboll, Leiden: Brill, 1857), -Diğer baskı William Popper (Berkeley/Leiden: 1909-1935)-¹⁷⁹ adlı eserini sayabiliriz.

Ebü Zeyd Velîyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî et-Tûnisî İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime* (Prolegomènes d'Ebn Khaldoun, I-III, nşr: Etienne-Marc Quatremère, Paris: 1858; Beyrut: 1886)¹⁸⁰ ve *Kitâbü'l-İber ve divâ-nü'l-mübtede ve 'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve 'l-Acem ve 'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber* (Bulak: 1284/1868),¹⁸¹ Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve 'l-a'lâm*, (Paris, nr. 1880, Leiden Kütüphanesi, nr. 325 ve Gotha yazmaları),¹⁸² Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *en-Nizâ' ve 't-tehâsum fimâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim -Kämpfe und Streitigkeiten-* (nşr. Geerhardus Vos, Leiden: Brill, 1888),¹⁸³ Süyûtî'nin *Hüsni'l-muhadara*¹⁸⁴ (Kahire: 1327/1909) ve Muhammed Kürd Alî'nin *Hutatü'ş-Şâm* (Dımaşk: Matbaatü't-terakkî, 1343-1347/1925-1928) adlı eserleri de kitabın kaynakları arasında saymak mümkündür.¹⁸⁵

Mısırlı Astronomi bilgini Mahmûd Paşa el-Felekî'nin (ö. 1302/1885) *Journal Asia-tique* 5/11 (1858): 109-192 dergisinde “Mémoire sur le Calendrier Arabe avant l'İslamisme, et sur la Naissance et l'âge du Prophète Mohammad” adıyla yayınlanan daha sonra da Fransızca'dan Arapça'ya *Netâicü'l-efhâm fî takvîmi'l-Arab kable'l-İslâm* (Mısır: Matbaatü'l-emîriye, 1305/1888) adıyla tercüme edilen çalışması¹⁸⁶ ile Corci Zeydan'ın *Hilâl* dergisinde 13/2 (1904): 103 yayınlamış olduğu ve Hz. Peygamber'in mektuplarından birisinin kopyasını neşrettiği makale de *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen kaynaklardır.¹⁸⁷

Siyer ve tarih kaynaklarının *Geschichte des Qorâns*'da referans olarak önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir. İlk dönem kaynaklarından başlamak üzere pek çok esere yer verilmiştir. Ayrıca Schwally, *Geschichte des Qorâns*'ın ikinci cildinin ek kısmında adı geçen bazı kaynaklar hakkında açıklayıcı bilgiler vermekte ve bir litaratür değerlendirmesi yapmaktadır. *Geschichte des Qorâns*'da referans gösterilen bazı eserlerin kitabın yayın sürecinde henüz kütüphanelerde yazma halinde buldukları görülmektedir. Ayrıca yukarıda adlarını zikretmiş olduğumuz siyer ve tarih kay-

¹⁷⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 29, 49, 51, 221; 2: 177; 3: 110.

¹⁸⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 37, 64; 2: 13, 176; 3: 26, 110.

¹⁸¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 47, 49, 115.

¹⁸² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 49, 51, 90.

¹⁸³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 75.

¹⁸⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 190.

¹⁸⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 249.

¹⁸⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 68.

¹⁸⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 190.

naklarının neşrinde şarkiyatçıların önemli katkıları olduğu da gözden kaçmamaktadır. Sonuç olarak pek çok kaynağa ulaşıldığı gibi Nöldeke'den Pretzl'e kadar yapılan katkılarla da kitap kaynak bakımından zengin hale getirilmeye çalışılmıştır.

7. Tabakât/Ricâl-Biyografi Kaynakları

Sâhabe biyografileri hakkındaki bilgilere bu konuda yazılmış müstakil kitaplar vasıtasıyla ulaşmak mümkün olduğu gibi siyer, tarih ve hadis kitapları aracılığıyla da ulaşmak mümkündür. Özellikle de hadis kitaplarındaki menâkıble ilgili bölümlerde söz konusu bilgilere rastlamak mümkündür. Schwally'e göre, ilk kaynaklardan İbn Sa'd'ın *Tabakât* adlı eserinde sahâbe hayatına yer verildiği kadar başka bir kaynaktan yer verilmemiştir. Taberî de benzer bir çalışma yapmış olsa da geriye *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* adlı eserinin sonunda neşredilen özetten başka bir şey kalmamıştır.¹⁸⁸

Sahâbe biyografisi hakkında eski kaynaklardan birisi Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-as-hâb* adlı eseridir.¹⁸⁹ *Geschichte des Qorâns*'da sahâbe hayatını konu edinen kaynaklardan özellikle de iki tanesi ön plana çıkmaktadır ki bunlardan birisi ünlü tarihçi İzzüddîn İbnü'l-Esir'in *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*¹⁹⁰ (Kahire: 1280/1864) diğeri ise en kapsamlı çalışma olan Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*¹⁹¹ (Kalküta: 1856-1873) adlı eseridir. Yazara göre, dört büyük cilt ve 4800 sayfadan oluşan Kalküta baskısı eksiksiz yazma nüshalarına ulaşılama-dığından dolayı büyük oranda eksiklikler içermektedir.¹⁹²

İbnü'l-Esir, kitabının girişinde de belirttiği üzere söz konusu eserini kaleme alırken başta İbn Abdilberr olmak üzere Ebû Abdullâh b. Minde (ö. 395/1005), Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038) ve Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebî Bekr b. Ebî İsâ (ö. 581/1185) gibi bilginlerin eserlerinden faydalanmıştır. İbn Sa'd kitabında 1860 sahâbeye yer verirken İbnü'l-Esir 7554 sayısına yaklaşmaktadır. Zehebî, bu muazzam eseri *Tecridü esmâi's-sahâbe*¹⁹³ (Haydarabad: 1315/1898) adıyla ihtisar etmiş, *Üsdü'l-gâbe* dışında kitabının mukaddimesinde belirttiği üzere başka kaynaklar da kullanmıştır.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, ed. Goeje, (Leiden: Brill, 1879-1901), 3/4: 2295-2561.

¹⁸⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 153.

¹⁹⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 23, 46, 48, 68, 95, 125 vd.; 2: 14, 18, 20, 28, 29, 50, 51, 54, 55, 153.

¹⁹¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 23, 35, 48, 68, 95, 125 vd.; 2: 8, 14, 28, 29, 51, 154 vd.

¹⁹² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 155.

¹⁹³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 129.

¹⁹⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 153.

Sahâbe biyografisine tahsis edilen kaynaklar yanında tabakât ve terâcim kitaplarına da *Geschichte des Qorâns*’da yer verilmiştir. Bu çerçevede Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî’nin (ö. 626/1299) *Mu‘cemü’l-üdebâ*¹⁹⁵ (*İrşâdü’l-erîb ilâ ma‘rifeti’l-edîb, İrşâdü’l-elibbâ ilâ ma‘rifeti’l-üdebâ, Tabakâtü’l-üdebâ*) adlı eseri kitabın önemli kaynakları arasında yer almaktadır. *İrşâdü’l-erîb*, David Samuel Margoliouth tarafından yedi cilt olarak (Mısır: 1907-1927) neşredilmiştir. Nevevî’nin *Tehzîbü’l-esmâ ve’l-lugât -The Biographical Dictionary of Illustrious Men Chiefly at the Beginning of Islamism-* (ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen: London Society for the Publication of Oriental Texts, 1842-1847) adlı eseri de *Geschichte des Qorâns*’ın kaynakları arasındadır.¹⁹⁶ Ebû’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî’nin (ö. 681/1282) *Veşeyâtü’l-a’yân ve enbâü eb-nâi’z-zamân mimmâ sebete bi’n-nakl evi’s-semâ’ ev esbetehü’l-‘ayân*,¹⁹⁷ *-Ibn Challikani Vitae Illustrium Virorum-* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen: Rudolphum Deuerlich, 1835-1850, Bulak: 1299/1882), Zehebî’nin *Tezkiretü’l-huffâz*¹⁹⁸ adıyla da bilinen *Tabakâtü’l-huffâz, -Liber Classium Virorum qui Korani et Traditionum Cognitione Excelluerunt,* (ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen: Vandenhöck-Ruprecht, 1833-1834) adlı eserler de *Geschichte des Qorâns*’da adı geçen kaynaklardır.

Kitapta kaynak gösterilen diğer biyografik eserler ise şunlardır: İbn Kuteybe’nin şair biyografilerine yer verdiği *eş-Şi‘r ve’s-şuarâ*¹⁹⁹ *-Liber Poësis et Poëtarum-* (nşr. De Goeje, Leiden: Brill, 1904), Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya‘kûb b. Hafs el-Kindî el-Mısırî’nin (ö. 350/961) *Kitâbü’l-Vülât ve Kitâbü’l-Kudât -The Governors and Judges of Egypt-* (nşr. Rhuvon Guest, Leiden: Brill, 1912),²⁰⁰ Ebû Ca‘fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî’nin (ö. 460/1067) Şîa ricâl ve ulemâsını ele alınıp eserlerinin incelendiği *el-Fihrist -Tusys List of Shy‘ah Books-* (nşr. Aloys Sprenger-Mevlevî Abdülhak, Kalküta: 1853),²⁰¹ Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî’nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*,²⁰² Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî’nin (ö. 577/1181) *Nüzhe-*

¹⁹⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 220, 221; 3: 7, 106, 110, 112, 118, 121, 130, 133, 134, 135, 136, 144, 158, 159, 181, 182, 207, 212, 213, 220, 228, vd.

¹⁹⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 22, 46, 125, 180, 196, 197; 2: 6, 7, 29, 50, vd.; 3: 7.

¹⁹⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 221; 3: 2, 110, 166, 178, 208.

¹⁹⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 252; 2: 12, 18, 28, 51, 129 vd.

¹⁹⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 32, 35, 162, 163.

²⁰⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 97.

²⁰¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 30, 179, 180, 202.

²⁰² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 110, 112, 168, 171.

tü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ,²⁰³ Mahmûd b. Ahmed b. Muhammed el-Hamevî İbn Hatîbüddehşe'nin (ö. 834/1431) *Muvatta*, Buhârî ve Müslim'deki isimlerin ve nisbelerin okunuşunu ele alan *Tuh-fetü zevi'l-ereb(ireb) fî müşkli'l-esmâ ve'n-neseb (niseb)*, (nşr. Traugott Mann, Leiden: Brill, 1905),²⁰⁴ İbn Hacer'in *Tehzîbü't-tehzîb*²⁰⁵ (Haydarabad: 1327/1909), Sü-yûtî'nin *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*²⁰⁶ ve Safiyüddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî'nin (ö. 923/1517 sonrası) *Hülâsâtü't-tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl* (Kahire: 1323/1905).²⁰⁷

Geschichte des Qorans'da hiç şüphesiz biyografi kaynaklarının başında sahâbe biyografileri hakkında kaleme alınan eserler gelmektedir. Ayrıca sahâbe biyografisi dışında kaleme alınan diğer bazı biyografik eserlere de kitapta yer verildiği görülmektedir. Schwally de kitabın ikinci cildinde sahabe biyografisi hakkında bazı çalışmaların adlarına yer vermekte ve kısa bir literatür değerlendirmesi yapmaktadır. Yazarımız, *İsâbe* adlı eserin Kal-küta baskısının bazı eksiklikler içerdiğini de ayrıca dile getirmektedir.

8. Coğrafya Kaynakları

Geschichte des Qorâns'da Müslüman bilginlerin kaleme aldıkları bazı coğrafya kaynaklarına da yer verilmiştir. Bu bağlamda Yâkût el-Hamevî'nin meşhur eseri *Mu'cemü'l-büldân, -Jacut's Geographisches Wörterbuch-* I-VI, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig: Brock-haus, 1866-1873),²⁰⁸ Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyüb b. Amr Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Mu'cemü me'ta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâki'* -*Das Geographische Wörterbuch-* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen: Deuerlich'sche Buchhandlung, 1876-1877),²⁰⁹ Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât*, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen: Dieterich, 1848-1849),²¹⁰ coğrafya bilgini Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî (ö. 390/1000)'nin *Ehsenü't-tekâsim fî ma'rifeti ekâlîm*, (ed. de Goeje, Leiden: Brill, 1877; 2. Baskı: 1906)²¹¹ ve Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra) *el A'lâku'n-nefise*²¹² -*Bibliotheca Geographorum*

²⁰³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 122.

²⁰⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 56, 140, 202; 2: 29.

²⁰⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 255.

²⁰⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 1, 7, 22, 23, 122, 158.

²⁰⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 34, 52, 59, 170, 179.

²⁰⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 21, 46, 49, 79, 100.

²⁰⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 79.

²¹⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 35.

²¹¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 132, 171, 172, 173, 175, 177.

²¹² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 10, 230.

Arabi-corum, VII-, (ed. de Goeje, Leiden: Brill, 1892) adlı eserler *Geschichte des Qorâns*'ın coğrafya kaynakları arasında yer almaktadır. Burada da görüldüğü üzere adı geçen coğrafya kaynakları Alman şarkiyatçı Ferdinand Wüstenfeld ve Hollandalı de Goeje tarafından neşredilmişlerdir. Kitapta atıfta bulunulan baskılar da bu baskılardır.

Geschichte des Qorâns'da Müslüman bilginlerin kaleme aldıkları ve genelde de şarkiyatçıların neşretmiş oldukları bazı coğrafya eserlerine de yer verilmiştir. Söz konusu eserler Hirâ kelimesinin okunuşu hakkında referans gösterildikleri gibi Saff sûresi altıncı âyet bağlamında Hz. İsmâ'nın (a.s) geleceğini müjdelediği "Ahmed" ve "Muhammed" isimleri, "vahiy" kelimesinin anlamı, Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın "hamele-i arşı taşıyanlar" hakkındaki şiiri, "garânîk" kelimesi ve Mâide sûresi 43. âyet bağlamında hırsızlık yaptığı söylenen Mahzumlu kadın hakkında kaynak gösterilmişlerdir. Makdisî'nin eseri ise kırâatlerin ihtiyârı meselesinde referans olarak gösterilmiştir.

9. Bibliyografya Kaynakları

Geschichte des Qorâns'da bazı bibliyografik çalışmalara da kaynak olarak yer veril-diği görülmektedir. Bu konuda yazılmış en eski kitaplardan birisi olan Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kûb İshâk b. Muhammed en-Nedîm'in *el-Fihristü'l-ulûm*,²¹³ I-II, (nşr. Gustav Flügel, Leipzig: F. C. W. Vogel, 1871-1872) adlı eseri *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kırâatler hakkındaki bölümü ile Ahmed b. Mustafa Taşköprülüzâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâtü'l-ulûm* (Avusturya Milli Kütüphane, nr. 12; Haydarabad: 1328/1910) ve Kemâleddin Mehmet Efendi (ö. 1030/1621) tarafından yapılan *Mevzûâtü'l-ulûm* adlı *Miftâhu's-saâde* tercümesi de (Baskı: Ahmed Cevdet, Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1313/1896) kitapta adı geçen diğer kaynaklardır.²¹⁴ Kitap isimleri ve çeşitli ilimler hakkında bilgilerin verildiği Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) büyük eseri *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, (nşr. Gustav Flügel, Leipzig: 1835-1837; III-VII, London: 1842-1858)²¹⁵ ve Yûsuf İlyân Serkis'in (ö. 1932) *Mu'cemü'l-matbûâtü'l-Arabiyye ve'l-muarrabe -Dictionnaire Encyclopédique de Bibliographie Arabe-*, I-II. (Mısır: Matbaatü Serkis, 1346/1928) adlı eseri de kitabının zikredebileceğimiz diğer bibliyografya kaynaklarıdır.²¹⁶

²¹³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 53, 61, 110, 179; 2: 7, 9, 13, 11, 13, 14, 30, 31, 32, 33, 38, 39, 40, 41, 48, 113, vd.; 3: 9, 21, 22, 23, 24, 73, 77, 83, 97, 110, 122, 155, 161, 162, 168, 205, 230, vd.

²¹⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 33, 34, 35, 41; 3: 1, 24, 140, 147, 158, 160, 171.

²¹⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 75; 2: 176, 179, 221, 222 vd.; 3: 24, 118, 155, 185, 211, 222, 230.

²¹⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 206, 221, 234, 236, 239, 246 vd.

Burada da görüldüğü üzere bibliyografya kaynakları açısından son derece önemli ve en eski kaynaklardan olan *Fihrist* adlı esere yer verildiği gibi modern zamanda yazılmış olan çalışmalara da referans olarak yer verilmiştir. Yazarımızın da belirttiği gibi Taşköprülüzâde'nin eserindeki kıraatlerle ilgili bölüm önemli bilgiler içermektedir. Burada şunu da ifade edelim ki Nöldeke'nin kitabın 1860 yılındaki birinci baskısında *Keşfü'z-zunûn*'dan yapmış olduğu alıntındaki hata dışında bilgilerin genel olarak doğru ve objektif bir şekilde aktarıldıkları görülmektedir. Söz konusu hata ikinci baskıda yer almamaktadır.

10. Lugat/Gramer-Genel Kültür/Edebiyat-Sözlük Kaynakları

a. Lugat/Gramer

Geschichte des Qorâns'da lugat, gramer ve edebiyat türünden eserlere müracaat edildiği gibi bazı sözlüklere de kaynak olarak yer verilmiştir. Adı geçen lugat kaynaklarından meşhur dilci Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Os-mân b. Kanber el-Hârisî'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* (Bulak: 1318/1901),²¹⁷ Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *en-Nevâdir fi'l-luga*,²¹⁸ (Beyrut: 1894), Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Mü-berred'in (ö. 286/900) klasik Arap edebiyatının dört temel klasiklerinden birisi olan ve aynı zamanda nahiv konularını işleyen *el-Kâmil fi'l-edeb (fi'l-luga ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-tasrîf)*, (nşr. William Wright, Leipzig: Kreysing, 1874-1892; Kahire: 1308/1891),²¹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd'in (ö. 321/933) *el-İştikâk*, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen: 1854),²²⁰ Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhî b. Key-sân'm (ö. 320/932) *Telkîbi'l-kavâfi ve telkîbü harekâtihâ, -Opuscu-la Arabica-*, (nşr. William Wright, Leiden: 1859)²²¹ adlı eseri ile Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Heme-dâ-nî'nin (ö. 395/1004) Bergsträßer tarafından "Das Kitâb al-Lâmât des Ahmad b. Fâris" adıyla neşredilen *el-Lâmât, Islamica* 1 (1924): 77-99, 398-399²²² adlı çalışması, Ebû Mansûr Abdül-melik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Fikhü'l-luga* (Kahire: 1317/-1900)²²³ ve *Letâifu'l-maârif*²²⁴ adlı eserleri saymak mümkündür.

Zemahşerî'nin Arap gramerine dair kaleme alınan *el-Mufassal fi sinâati'l-i'râb*, (ed. Jens Peter Broch, Christiania: Libraria P. T. Mallingii,

²¹⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 36, 37; 3: 5, 18, 68, 68, 73, 90, 124, 126 vd.

²¹⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 43, 101.

²¹⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 12, 56, 86, 88, vd; 2: 87.

²²⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 10, 22.

²²¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 38.

²²² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 23

²²³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 43.

²²⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 230.

1879),²²⁵ Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed Kemâleddin el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) Basralı ve Kûfeli nahivciler arasındaki ihtilafları konu edinen *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, (nşr. Gotthold Weil, Leiden: Brill, 1913),²²⁶ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) bin beyitten oluşan gramerle ilgili eserinin (Gotha Kütüphanesi, nr. 65) Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrahmân b. Abdillâh b. Akîl (ö. 769/1367) tarafından yapılan *Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik*, (ed. Friedrich Dieterici, Leipzig: Sumptibus Guil. Engelmann, 1851)²²⁷ adlı şerhi ve Süyûtî'nin *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga* (Bulak: 1282/1866)²²⁸ adlı eserleri de *Geschichte des Qo-râns*'ın kaynakları arasında yer almaktadır.

Geschichte des Qorâns'da referans gösterilen lugat ve gramer kaynaklarına baktığımızda genel olarak yazarımızın da ifadesi ile kelimelerle oynama (Wortspiele)²²⁹ konusunda yer verildikleri görülmektedir. Yazar, eski Arap şairlerinin sıkça kullanmadıkları fakat sonraki şairlerin bildikleri ve şiirleri için bir cazibe olarak gördükleri kelimelerle oynama (Wortspiele) tarzının Kur'ân'da da kullanılmakta olduğunu ve Müslümanların bundan habersiz olmadıklarını belirtmektedir. Böyle bir durumda bir âyet küçük birkaç parçaya taksim edilmektedir. Nöldeke, Yûnus 61. âyette geçen *شأن* ve *قرآن* kelimelerini örnek vermektedir:²³⁰

وما تكون في شأن وما تتلو منه من قرآن ولا تعملون من عمل إلا كنا عليكم شهودا إذ تفيضون فيه ...

Lugat ve gramer kaynakları ayrıca “seci”, “kâfiye”, “fâsıla” gibi konularda da referans olarak gösterildikleri gibi “vakf”, “işmâm”, “mushaf”, kırâat farklılıkları, farklı varyantlar, imlâ, Hz. Peygamber'in yazması hakkında söz konusu edilen *كتب* “ketebe” sözcüğünün anlamı, Saff sûresi altıncı âyet bağlamında Hz. İsa'nın (a.s) geleceğini müjdelediği “Ahmed” ve “Muhammed” ismi, ortografi ve kırâatler konusunda da referans gösterilmektedirler. Ayrıca Dihye kelimesinin söyleniş biçimi ve münafık kelimesinin anlamı hakkında da kaynak olarak gösterilmişlerdir.

b. Genel Kültür/Edebiyat

Geschichte des Qorâns'ın genel kültür ve edebiyat türü kaynaklarına gelince, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdîrahbîh'in (ö.

²²⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 36, 37, 38; 3: 18, 59, 65.

²²⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 127.

²²⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 36-37.

²²⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 43.

²²⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 42, 43.

²³⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 42-43.

328/940) genel kültür ve antoloji mahiyetindeki *el-İkdü'l-ferîd*, I-III, (Kahire: 1305/1888) adlı eseri,²³¹ Ebû'l-Ferec Alî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) Emevî devrinde ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve bestekârlarla bunların şarkı ve bestelerini konu edinen kitabı *el-Egânî*, (Gotha Kütüphanesi, nr. 532; Bulak: 1285/1868),²³² Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Dürretü'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs*, (nşr. Heinrich Thorbecke, Leipzig: F. C. W. Vogel, 1871),²³³ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb* (Leiden Kütüphanesi, Warner, nr. 273; 2 Gol.),²³⁴ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nisâbü'rî'nin (ö. 518/1124) *Mecma'u'l-emsâl, -Arabum Proverbia-*, (Latince tercüme ve ed. Georg Wilhelm Freytag, Bonn: 1838-1843),²³⁵ Râdî el-Esterâbâdî tarafından Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'sine yazılan şerhte örnek gösterilen şiirlerin şerhinden oluşan Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî'nin (ö. 1093/1682) *Hizânetü'l-edeb ve lübbü'lübâbi lisâni'l-Arab*, (Bulak: 1299/1882)²³⁶ adlı eserleri saymamız mümkündür. Kitapta adı geçen diğer bir kaynak da Muhibbüddîn Efendi'nin *Tenzilü'l-âyât ala's-şevâhidi mine'l-ebiyât Şerhu şevâhidi'l-Keşşâf*, (Kahire: 1281/1865) adlı çalışmasıdır.²³⁷

Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ ed-Demîrî'nin (ö. 808/1405) hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki *Kitâbu'l-Hayevân*²³⁸ (Kahire: 1309/1892) veya diğer adıyla *Hayâtü'l-hayevan* ve Ebû'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-İbşihî (ö. 854/1450)'nin ansiklopedik bir antoloji niteliğindeki *Müstetraffî külli fennin müstezraf*²³⁹ adlı eseri de *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen diğer kaynaklardır.

Görüldüğü üzere *Geschichte des Qorâns*'da referans olarak bazı genel kültür ve ede-biyat kitaplarına da yer verilmiştir. Söz konusu kaynaklar, başta “vahiy” kavramı olmak üzere, vahiy sırasında örtünün altına girme, Cebrâil kelimesinin söyleniş biçimi, Kur'ân'ın cem'i, hamele-i Kur'ân'ın anlamı, “Hirâ” kelimesinin yazılışı ve “garânîk” konusunda referans göster-

²³¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 32, 35.

²³² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 18, 21, 25, 35, 87, 90 vd.; 2: 8, 12, 24, 189, 191.

²³³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 79; 3: 127.

²³⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 49, 54, 112, 114.

²³⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 21, 163.

²³⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 35.

²³⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 215.

²³⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 35, 100, 101, 249.

²³⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 75.

rilmektedirler. Ayrıca Kur'ân'da varlıklar üzerine yemin edilmesi, kâhin, Zeyd b. Nüfeyl ve Ümeyye b. Ebi's-Salt'la ilgili konularda referans gösterilmektedirler.

c. Sözlükler

Geschichte des Qorâns'da bazı kelime ve kavramların açıklanmasında sözlüklerden istifade edilmiştir. Kaynak gösterilen eserler arasında ünlü gramerci Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris'in Arapça'daki pekiştirme kelimelerini derleyen alfabetik bir lugat olan "el-İtbâ' ve'l-müzâvece" -Das Kitâbu'l-Itba'î wa-l-Müzâwagati-, *Orientalische Studien Theodor Nöldeke zum Siebzigsten Geburtstag Gewidmet*, I (nşr. R. Brünnow, Giessen: Alfred Töpelmann, 1906), 225-248,²⁴⁰ adlı çalışması başta olmak üzere Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Tâcü'l-luğa/Sihâhu'l-luğa* (Bulâk: 1282/1866, 1292/1875) adlı değerli çalışması gelmektedir.²⁴¹ Ayrıca Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab* (Bulak: 1330/1912),²⁴² Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) yazarın baskısı hakkında herhangi bir yer ve tarih zikretmediği ve sadece *Qâmûs* olarak işaret ettiği *el-Kâmûsu'l-muhît* ve Türkçe tercümesi²⁴³ ve Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kahire: 1285/1868-1287/1870)²⁴⁴ adlı başyapıt niteliğindeki devasa eseri de kitapta adı geçen diğer kaynaklardır.

Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *et-Ta'rifât*'²⁴⁵ -*Definitiones*- (nşr. Gustav Flügel, Leipzig: Sumptibus Friderici Christiani Guilielmi Vogeli, 1845) ile hadislerde geçen kelimelerin anlamları hakkında yazılan Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*²⁴⁶ adlı eseri de kitapta adları geçen diğer kaynaklardır. Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) çeşitli ilimlere ait terimler ansiklopedisi olan ve Aloys Sprenger ve William Nassau Lees'in nezâretinde Muhammed Vecîh, Mevlevî Abdülhak, el-Mevlevî Gulâm Kâdir'in tashihleriyle yayınlanan *Keşşâfû ı-*

²⁴⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 43.

²⁴¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 31, 32, 36, 196; 2: 34.

²⁴² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 21, 32, 196; 2: 34.

²⁴³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 31, 32, 33, 200.

²⁴⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 87, 3: 110.

²⁴⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 258; 2: 180.

²⁴⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 79, 101, 214, 243.

*tlâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*²⁴⁷ -*Dictionary of the Technical Terms Used in the Sciences of the Musalmans*- (Kalkûta: 1854-1278/1862) adlı çalışması da kitapta adına rastlayabileceğimiz bir diğer kaynaktır.

Geschichte des Qorâns'da çeşitli ilimlere ait terimleri açıklayan ansiklopedilere yer verildiği gibi garîbü'l-hadis hakkında yapılan sözlük çalışmasına da yer verilmiştir. Ayrıca yukarıda adlarını saydığımız sözlükler de referans olarak gösterilmişlerdir. Söz konusu kaynaklar “hümeze-lümeze” ikilemesindeki cinasta olduğu gibi kelimelerin kullanılması veya yazarın ifadesiyle kelimelerle oynama, “Kur'ân” ve “sûre” kelimelerinin anlamı, vahiy sırasında bir örtünün altına girme, vahiy sırasında Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu فغطني kelimesinin farklı varyantları, “hadis”, “hadis-i kudsî” ve “vahy-i metlüvv”ün anlamı, “garânîk” kelimesi, Nisâ sûresi yedi ve sekizinci âyetler bağlamında rivâyetlerde adı geçen ve mirastan mahrum edildiği hakkında Hz. Peygamber'e şikâyetini arz eden kadının أم كحة Ümmü Kûhha olduğu, kunût dualarının isimleri, “zâtü'l-ceyş” ve “ulâtü'l-ceyş” gibi bazı yer isimleri hakkında referans olarak gösterilmişlerdir.

d. Şairlerin Divânları

Geschichte des Qorâns'da kaynak açısından önemli denebilecek sayıda özellikle de câhiliye dönemi şairlerinin divânlarına da yer verilmiştir. Bilindiği üzere Kur'ân tefsirinde şiir, izâh ve yorumlarda zaman zaman başvurulan önemli bir kaynaktır. Schwally, kitabın ikinci cildinin ek bölümünde “Gedichte als Geschichtsquelle...” tarihî kaynak olarak şiir ve şiirin tefsir ve biyografik literatürde şahit olarak kullanılması hakkında bir başlık açmaktadır. Kitaplarda şiirlerin zikredilmesi örneğini, Arapça yazılan tarih kitaplarına has bir özellik olarak gören yazar, diğer dillerdeki aynı konuda kaleme alınmış kitaplarda benzer bir şeye rastlamanın mümkün olmadığını da ayrıca belirtmektedir. Burada kullanılan şiirler sadece retorîği güzelleştirmek için kullanılmaz; aynı zamanda içeriği desteklemek için de kullanılır. Siyer kitapları arasında şiir bakımından en zengin kaynak İbn İshâk'tır. Hiç şüphesiz şairlerin bütün şiirlerini içerisine alan divânlar parça parça olan şiirlerden daha değerlidirler. Bu konuda en önemli vesika ise Hassân b. Sâbit'in divânıdır.²⁴⁸

İslâm'dan önce Arabistan'da oluşan kültürün önemli kaynaklarından birisi olan cahiliye şiiri farklı disiplinlerde kaleme alınan kaynaklarda sıkça kullanılmıştır. *Geschichte des Qorâns*'da kaynak gösterilen divânlar arasında başta câhiliye dönemi şairlerinden Sâbit (Amr) b. Mâlik eş-Şenferâ el-Ezdî'nin (ö. 525-550 arası) *Lâmiyyetü'l-Arab*,²⁴⁹ Cerîr b. Abdilmesîh

²⁴⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 258.

²⁴⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 188, 189.

²⁴⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 42.

(Abdiluzzâ) b. Abdillâh b. Yezd ed-Dubai'nîn (ö. 569 veya 580) Almanca tercümesi ile birlikte *Dîvânü'l-Mütelemmis -Die Gedichte des Mutalammis-* adıyla yayınlanan divânı, (nşr. Karl Vollers, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1903)²⁵⁰ ve Ebû Vehb (Ebû'l-Hâris/Ebû Zeyd) Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr (ö. 540 dolayları) İmruülkays'ın²⁵¹ divânını sayabiliriz. Söz konusu divân Ahlwardt tarafından *The Divans of the Six Ancient Arabic Poets Ennâbiga, 'Antara, Tharafa, Zuhair, 'Alqama and Imruulqais* adıyla neşredilmiştir. (Londra: Trübner, 1870). Nöldeke, kitabın 1860 yılındaki baskısında Mac Guckin de Slane'nin *Le Diwan D'Amro'lkais* (Paris: A L'Imprimerie Royale, 1837) adıyla yayınladığı baskıyı kaynak göstermektedir.

Câhiliye şairlerinden Ebû Seffâne (Ebû Adî) Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâi el-Kahtânî (ö. 578) *Hâtim et-Tâi Divânı -Der Diwân des Arabischen Dichters Hâtim Tej-* (ed. Friedrich Schultess, Leipzig: J. C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1897),²⁵² Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî'nin (ö. m. 614) *Muallaka'sı*, (nşr. Wilhelm Ahlwardt, London: Trübner, 1870)²⁵³ ve Ebû Sülmâ Züheyr b. Ebî Sülmâ b. Riyâh el-Müzenî (ö. 609)'in *Divânı*, (nşr. Wilhelm Ahlwardt, Londra: Trübner, 1870) referans gösterilen divânlardır.²⁵⁴

İslâmî dönemden kaynak gösterilen şairler ve divanları ise şöyledir. Ebû'l-Kâsım Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın (ö. 8/630) şiirleri Friedrich Schultess tarafından "Umajja ibn Abi s Salt Die Unter Seinem Namen Überlieferten Gedichtfragmente" adıyla derlenmiş ve Almancaya tercüme edilmiştir. *Beiträge zur Assyriologie und Semitischen Sprachwissenschaft* VIII, 3. Defter, 1-136, (Leipzig: 1911).²⁵⁵ *Geschichte des Qorâns*'da referans gösterilen de bu baskıdır. Diğer şiir kaynakları arasında Ümmü Amr Tüme'dir bnt. Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd el-Hansâ'nın (ö. 24/645) *Enîsü'l-cülesâ fi divânî'l-Hansâ* adıyla yayınlanan (nşr. Luvîs Şeyho, Beyrut: 1305/1888) divânı²⁵⁶ ile Ebû Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-Âmirî el-Ca'ferî'nin (ö. 40 veya 41/660 veya 661) *Divânı*'nı saymak mümkündür. Söz konusu divânın iki baskısı referans olarak gösterilmektedir ki bunlardan birisi Yusuf Ziyâeddin el-Hâlidî tarafından (Viyana: Gerold, 1880)²⁵⁷ gerçekleştirilen baskı, diğer ise *Die Gedichte des Lebid, Aus dem Nachlass des Dr. A. Huber* adıyla Brockelmann tarafından (Leiden: Brill, 1891)²⁵⁸ gerçekleştirilen baskıdır.

²⁵⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 11; 2: 24.

²⁵¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 42, 43; 2: 13, 24, 190.

²⁵² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 33.

²⁵³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 21; 2: 37.

²⁵⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 21; 2: 37, 189, 190.

²⁵⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 37, 191.

²⁵⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 42; 2: 189

²⁵⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 11, 42; 2: 13, 189.

²⁵⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 37, 38, 163; 2: 24.

Yine şiir kaynakları olarak Ebü'l-Velîd Hassân b. Sâbit el-Ensârî'nin (ö. 60/680 [?]) divânını zikredebiliriz. Hassân b. Sâbit divânının en eski baskıları Tunus (1281/1864)²⁵⁹ ve Bombay baskılarıdır. Diğer bir baskısı da Kahire'de (1904) gerçekleştirilmiştir. Hartwig Hirschfeld (ö. 1934) neşri, *The Divân of Hassân b. Thâbit* (E. J. W. Gibb Memorial, XIII, Leiden: Brill, 1910) ise divânın bir diğer baskısıdır.²⁶⁰ Paul Schwarz (ö. 1938) tarafından neşredilen Ebü'l-Hattâb Ömer b. Abdillâh b. Ebî Rebîa'nın (ö. 93/711-12) *Der Diwan des 'Umar ibn abi Rebi'a*, I-II, (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1901-1909) divânı da zikredebileceğimiz diğer bir şiir kaynağıdır.²⁶¹

Geschichte des Qorâns'ın şiir kaynakları arasında daha sonraki dönemlerden ise Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî'nin (ö. 178/794) eski Arap şiirinin en güzel kasidelerinden oluşturduğu *Mufaddaliyyât* adlı antolojik eserini (nşr. Heinrich Thorbecke, Leipzig: Brockhaus, 1885) sayabiliriz.²⁶² Ayrıca Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî'nin (ö. 231/846) *el-Hamâse, Kitâbu Eşâri'l-Hamâse-Hamasae Carmina-*, (nşr. Georg Wilhelm Freytag, Bonn: 1828),²⁶³ Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî El-Buhtürî'nin (ö. 284/897) *el-Hamâse*²⁶⁴ (Leiden Kütüphanesi, nr. 889) ve *Hüzelîler Divânı* da (Leiden Kütüphanesi, nr. 549) kitabın kaynakları arasındadır.²⁶⁵

Geschichte des Qorâns'da Hüzelîli şairlerin şiirlerini içeren iki matbu çalışma referans olarak gösterilmektedir. Söz konusu çalışmalardan birisi yaklaşık olarak otuz şairin şiirlerini neşreden Ludwig Kosegarten'in *Carmina Hudsailitarum-The Hudsailian Poems*, (Londra: Patronage of the Oriental Translation Fund, 1854) adlı çalışması²⁶⁶ diğeri ise Wellhausen tarafından "Letzter Teil der Lieder der Hudhailiten" adıyla *Skizzen Vorarbeiten*, (Berlin: Reimer, 1884) yayınlanmış olan neşir (s. 1-129) ve tercüme (s. 105-175) çalışmasıdır.²⁶⁷

Şunu da belirtelim ki Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Egânî* adlı çalışması da önemli şiir kaynaklarından birisidir. Ebü'l-Velîd Müslim b. el-Velîd el-Ensârî'nin (Sarîulgavânî) (ö. 208/823) *Divân*'ı, (nşr. de Goeje, Leiden: Brill, 1875),²⁶⁸ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb el-Kureşî'nin (ö.

²⁵⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 31, 46, 66, 197, 202 vd.

²⁶⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 189.

²⁶¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 49.

²⁶² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 42, 112; 2: 70, 191.

²⁶³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 21, 33, 38, 92, 101, 163, 203; 2: 8, 37, 87.

²⁶⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 42; 2: 8, 37.

²⁶⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 11, 43, 92, 93, 101; 2: 191.

²⁶⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 13, 24, 37.

²⁶⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 101, 112.

²⁶⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 21.

IV/X. yüzyıl) *Cemheretü eş 'âri 'l-Arab*²⁶⁹ (Bulak: 1308/1890) ve Abdülme-cîd b. Abdillâh b. Badrûn'un (ö. 529/1134) *Şarhu Kasîde İbn Abdûn li 'bni Badrûn, Commentaire Historique sur le Poème d'İbn Abdoun par İbn-Badrûn*, (nşr. Reinhart Dozy, Leiden: J. Luchtmans, 1846) adlı eseri *Geschichte des Qorâns*'ın diğer şiir kaynaklarıdır.²⁷⁰

Geschichte des Qorâns'ın kaynakları arasında gerek câhiliye dönemi ve gerekse İslâmî dönemden bazı şairlerin divanlarına yer verildiği görülmektedir. Dikkat çeken bir husus olarak referans gösterilen divânların önemli bir kısmının şarkiyatçılar tarafından neşredildikleri görülmektedir. Adı geçen eserlerin kaynak gösterilmesi ise daha çok kelimelerin açıklanma-sında yardımcı unsur ve şahitlendirme şeklindedir. Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz üzere edebî sanat olarak kelimelerle oynama (Wortspiele) başta olmak üzere, asr-ı saadette yazının durumu, vahyin yazılması, şairlerin kasidelerinin yazıldığı sayfaların yaygın bir şekilde var olduğu, yazar tarafından Habeş kökenli olduğu iddia edilen “sahife”, “suhuf”, “Mushaf” kelimelerinin anlamı ve söz konusu kelimeyi cahiliye şairlerinin şiirlerinde kullanmaları, kullandıkları kelimelere hangi anlamları yükledikleri hakkında referans gösterilmektedir.

Geschichte des Qorâns'da adı geçen kaynaklara ayrıca “Kur'ân”, “karae”, “vahiy”, “sûre”, “kevser” kelimelerinin anlamları, Saff sûresi altıncı âyet bağlamında Hz. İsa'nın (a.s) geleceğini müjdelediği “Ahmed” ismi, kunût duasındaki “esnâ” fiilinin kullanılışı, “fasıla”, “seci”, “vakf”, “mukattaa harfleri”, “nûn” kelimesinin ifade ettiği anlam, “rahman” keli-mesinin şairlerin divânlarında kullanılması ve bazı sözcüklerin resmü'l-mushaf bağlamında Kur'ân'da yazılışları gibi konularda da referans olarak yer verilmektedir. Hz. Peygamber'in vefât tarihi, Ümmü Kûhha'nın eşi olarak Evs b. Sâbit'in ismi, “Zülkarneyn” ve “garânîk” konusunda da adı geçen kaynaklar referans olarak zikredilmektedir. Burada görüldüğü üzere bazı kaynakların tek baskısı ile yetinilmemiş ilgili eserlerin farklı baskıları da kullanılmıştır.

11. Fıkıh-Akaid-Ahlak ve Reddiye Kaynakları

a. Fıkıh

Geschichte des Qorâns'da bazı fıkıh kitaplarına da kaynak olarak yer verilmiştir. Söz konusu kaynaklar arasında Mâlikî mezhebinden Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn'un (ö. 256/870) *el-Müdev-venetü 'l-kübrâ* (Kahire: 1324/1906),²⁷¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin

²⁶⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 35; 2: 191.

²⁷⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 10, 140, 182.

²⁷¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 108.

İhtilâfü'l-fukâha, (nşr. F. Kern, Kahire: 1902),²⁷² Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) Şafî fihkî üzerine yazdığı *et-Tenbih fî fûru'i'l-fikhi's-Şâfî*, (nşr. Abraham Wilhelm Theodor Juynboll, Leiden: Brill, 1879),²⁷³ Hanefî mezhebinden Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâiu's-sanâi'* (Kahire: 1327/1909)²⁷⁴ yine Hanefî mezhebinden Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî'nin (Kâdîhân) (ö. 592/1196) *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye* kenarında neşredilen *el-Fetâvâ'l-Hânîyye (Kâdîhân)* (Bulak: 1310/1893) ve Evrengzîb Âlemgîr'in (1658-1707) emriyle Şeyh Nizâm'ın başkanlığındaki bir ekip tarafından te'lif edilen *el-Fetâva'l-Hindîyye*,²⁷⁵ Necmeddîn b. Ebî Bekir en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 870/1466'dan önce) Joseph Schacht tarafından neşredilen *Kitâbü'l-Furûk fî'l-fikh*, (Leiden Kütüphanesi, nr. 1861) ve Schacht'ın yazmış olduğu mukaddime de (*Islamica* 2 (1926): 505-514) *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.²⁷⁶

Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd'un (ö. 747/1346) *et-Tavzîh fî halli gavâmiz't-Tenkîh*,²⁷⁷ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübki'nin (ö. 771/1370) *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*,²⁷⁸ Ebû'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) *el-Mizânü'l-kübrâ* (Kahire: 1317/1900),²⁷⁹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh et-Taftazânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh* (Kahire: 1327/1909),²⁸⁰ Bürhaneddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Gunyetü'l-mütemelli fî şerhi Münyetü'l-musalli*,²⁸¹ Takıyyüddîn Mehmed Birgivi'nin (ö. 981/1573) *İlm-i Hal (Vasiyetnâme) -Katechismus-* (Göttingen yazması)²⁸² ile Muhammed Âbid'in *Hidâyetü'n-nâsik alâ tadvîhi'l-menâsik* (Kahire: 1302/1885) adlı eserler de *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen fıkıh kaynaklarıdır.²⁸³

Geschichte des Qorâns'da biraz önce zikretmiş olduğumuz fıkıh kaynakları genellikle kırâat meselelerinin ele alındığı yerlerde referans olarak gösterilmektedirler. Bu çerçevede İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b mushafları,

²⁷² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 130, 154.

²⁷³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 4.

²⁷⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 106.

²⁷⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 109.

²⁷⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 109.

²⁷⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 156.

²⁷⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 156, 157.

²⁷⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 198, 254.

²⁸⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 94.

²⁸¹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 178.

²⁸² Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 33, 34, 35.

²⁸³ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 147.

İbn Mes'ûd kırâatinin namazda okunması, kırâat ve fıkıh ilimlerinde "icmâ" ve "ictihâd" gibi benzerlik arz eden kavramlar, namazda ezberden okuma, kırâatte manadaki hatânın namazı bozup bozmayacağı, namazda Arapça dışında farklı bir dilde kırâat, Osmanlı döneminde Hafs kırâatinin yanında Ebû Amr kırâatinin de alınması konularında adı geçen kaynaklara yer verildiği görülmektedir. Ayrıca kunût dualarının metni, "müt'a", Hıristiyanların hacda vakfe yapmaları ve süt emmenin sayısı gibi konularda da adı geçen kaynaklar referans olarak gösterilmişlerdir.

b. Akaid-Ahlak-Reddiye

Geschichte des Qorâns'ın akaid ve mezhepler tarihi kaynakları arasında İbn Hazm'ın (456/1064) *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* (Kahire: 1317/1321) kitabının kenarında neşredilen Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* (Kahire: 1317/1900-1321/1903) adlı eserini saymak mümkündür. *Geschichte des Qorâns*'da referans gösterilen bu baskı dışında William Cureton (ö. 1864) neşri de *-Book of Religious and Philosophical Sects-* (London-Leipzig: James Madden-Brockhaus, 1842-1846) kaynak olarak gösterilmektedir.²⁸⁴ Ayrıca Theodor Haarbrücker'in (ö. 1880) *Religionspartheien und Philosophenschulen* adıyla yapmış olduğu *el-Milel ve'n-nihal* tercümesi de (Halle: C. A. Schwetschke und Sohn, 1850-1851) kitapta adı geçen bir diğer kaynaktır.²⁸⁵ Israel Friedländer (ö. 1920)'in İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l-milel* adlı eserinden bir bölümü *Heterodoxies of the Shiites According to Ibn Hazm*, (New Haven: 1909), adıyla tercüme ederek bazı açıklamalar eklediği çalışması da kitapta kaynak olarak gösterilmektedir.²⁸⁶

Kitapta ahlak konusunda yazılan iki kitap kaynak olarak gösterilmektedir. Bunlardan birisi Friedrich Schwally tarafından neşredilen İbrâhîm b. Muhammed el-Beyhakî'nin (ö. 320/932) *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-mesâvî*, (Gies-sen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung, 1902)²⁸⁷ diğeri ise Van Vloten tarafından yayınlanan Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhûz'un (ö. 255/869) *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-âzdâd* (Leiden: Brill, 1898) adlı eseridir.²⁸⁸

Geschichte des Qorâns'ın reddiye kaynakları arasında da Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî'nin (III/IX. yüzyıl), *Risâletü Abdullah b. İsmâil el-Hâşimî ilâ Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî yed'uhu bihâ ila'l-İslâm ve Risâletü Abdülmesîh ila'l-Hâşimî yerüddü bihâ aleyhi ve yed'uhu ilâ'n-Nasrâniyye* (Londra: 1880-1885)²⁸⁹ adlı eserini saymak mümkündür.

²⁸⁴ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 9; 2: 81, 83, 94.

²⁸⁵ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 94, 111, 179; 3: 107.

²⁸⁶ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 2: 94, 95, 96.

²⁸⁷ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 22, 56, 87, 125; 2: 70.

²⁸⁸ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 258.

²⁸⁹ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 3: 6, 7, 96, 104.

Burada adı geçen kaynaklardan akaidle ilgili olanlar, Saff sûresi altıncı âyet bağlamında Hz. İsa'nın (a.s) geleceğini müjdelediği Hz. Peygamber'in "Ahmed" ismi, "Faraklit" olması, ve Kur'an'ın cem'i konusunda batılı bilginlerin ve İslâmî fırkalardan bazılarının eleştirileri bağlamında kaynak gösterilmişlerdir. Ahlak kaynaklarından Câhız'ın eseri kudsi bir hadisin kaynağı hakkında referans gösterilmektedir, Beyhakî'nin eserine gelince, Hz. Ömer'i Müslüman olmaya iten sebep olarak kendisine Tâhâ sûresinden bazı âyetlerin okunması, mukattaa harfleri bağlamında Hz. Yûnus'un "Zünnûn" diye isimlendirilmesi, yalancı peygamberlerden Müseylime'nin ilhâmlarının vahiy diye isimlendirilmesi, yine müzemmil kelimesi bağlamında yalancı peygamberlerden Talha'nın adının Tulayha diye telaffuzu, onun ilhâm sırasında bir örtünün altına girmesi ve Mâide sûresi kırk üçüncü âyet bağlamında rivâyetlerde hırsızlık yaptığı söylenen Mahzumlu kadın hakkında referans olarak gösterilmektedir.

Şunu da hemen ifade edelim ki kitabın ilk baskısında (s. 44) Nöldeke, burada adları geçen özellikle de Müseylime ve Secâh hakkında yalancı (el-kezzâb) (falschen propheten) sıfatını kullanırken "Falschen Propheten Musailima الكتاب und der Prophetin Sajâh" (Yalancı peygamberler Müseylime ve Secâh), Schwally ise bunların adlarını verirken yalancı sıfatını zikretme ihtiyacı duymamakta bilakis peygamberlik sıfatı yakıştırarak adlarını zikretmektedir. Ona göre, Müseylime'ye ait olan bazı görüşler Hz. Peygamber'den alınmamış bilakis her ikisi de Hıristiyanlıktan almışlardır. Schwally'e göre, Müseylime, seci meselesini de Hz. Peygamber'den almıştır. Zira seci, o dönemde Araplar arasında yaygın olarak kullanılmakta idi.²⁹⁰

Burada nakilde bulunduğu kitapta adı geçen şahıslar hakkında peygamberlik bağlamında olumlu bir şeyin anlaşılacağı ortadadır.²⁹¹ Bilakis Tulayha için kezzâb sıfatı net bir şekilde ifade edilmiştir ki onun peygamber olduğunu söyleyenler kendi taraftarlarıdır. Müseylime ve Tulayha'nın ilhâmının vahiy diye isimlendirilmesine gelince, yine Beyhakî'nin anlattıklarına göre, Tulayha örtünün altına girmiş ve kendisine göre vahiy beklemiştir. Burada bilinen anlamıyla vahiy kelimesinin kullanılması Tulayha'nın vahiy aldığı anlamına gelmemektedir. Sonuçta Tulayha'ya beklediği vahiy gelmemiş ve Uyeyne b. Hısn onu azarlamıştır.²⁹²

Reddiye bağlamında adını verdiğimiz Kindî'nin eseri ise eski mushafklar konusunda referans olarak gösterilmektedir ki söz konusu eserde Dımaşk mushafının Kindî'nin yaşadığı dönemde Malatya'da olduğu bilgisi yer almaktadır. Sonuç olarak gerek Nöldeke ve gerekse kitaba katkıda bulunan

²⁹⁰ Nöldeke v.dğr., *Geschichte des Qorâns*, 1: 56-57.

²⁹¹ bk. Beyhakî, 33.

²⁹² bk. Beyhakî, 33.

diğer yazarlar tarafından kitabın yüz yıla yaklaşan tamamlanma sürecinde kitaba bazı konular ekledikleri gibi kaynak olarak da pek çok çalışmaya yer vererek kitabın kaynak bakımından zengin bir yelpazeye kavuşmasına yardımcı olmuşlardır.

Sonuç

Yukarıda kaynaklarını vermeye çalıştığımız *Geschichte des Qorâns (Kur'ân Tarihi)* nerede ise bir yüzyıla yakın bir süreç içerisinde tamamlanmış bir kitaptır. Yazarı da Kur'ân araştırmalarında kritisizmin öncüsü sayılan Theodor Nöldeke'dir. Kitap 1909-1919-1938 yılları arasında Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer ve Otto Pretzl'in katkıları ile yeniden yayınlanmıştır. *Geschichte des Qorâns*'in ikinci baskısının çeyrek asrı geçen sürecinde üç yazar tarafından kitaba yeni konu ve bilgiler eklendiği gibi aynı zamanda kitap, kaynaklar açısından da zengin hale getirilmiştir.

Kitapta, vahiy, nübüvvet, sûrelerin tertibi, Kur'ân'da yer almayan vahiyler, Kur'ân'ın cem'i, mukattaa harfleri, besmele, Batılı ve İslâmî fırkaların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman metni hakkındaki iddiaları, Nüreyn sûresi, resmü'l-mushaf, mushafalara ait varyantlar, kırâat-ler, kırâat literatürü, ilk dönem mushafların imlâsı, yeni Kur'ân baskıları gibi pek çok konunun ele alınması kaynakların da çeşitli olmasına ve kemmiyet açısından da artmasına imkân sağlamıştır. Böylece kitabın yazılış sürecinde gerek Doğu'da gerekse Batı'da yazılan ve zaman içerisinde gün yüzüne yeni çıkan kaynaklara da yer verilmesiyle *Geschichte des Qorâns* kaynak bakımından zengin bir yelpazeye sahip olmuştur. Batılı kaynaklarla birlikte kitapta adı geçen kaynakların sayısı beş yüzü geçmektedir.

Geschichte des Qorâns'da farklı disiplinlerde pek çok kaynağa yer verilmiş olup bunların başında da Kur'ân tarihi açısından önemli bir yere sahip olan erken dönem mushaf lar gelmektedir. Kitapta tefsir, tefsir mukaddimeleri, ulûmu'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzûl, nâsîh men-sûh, kırâat, resmü'l-mushaf kaynaklarına yer verildiği gibi hadîs, siyer, tarih, tabakât/ricâl-terâcim/biyografi, kitap ve müellif isimleri hakkında kaleme alınmış olan kaynaklara da yer verilmiştir. Ayrıca *Geschichte des Qorâns*'da bazı fıkıh, ahlak, mil-el-nihel ve reddiye türünden eserlere yer verildiği gibi coğrafya, dil, edebiyat, gramer, sözlükler, şairlerin divânları ve genel kültür türünde eserlere de kaynak olarak yer verilmiştir.

Kitapta, maksimum düzeyde kaynaklardan istifade edildiği gibi kitabın yazıldığı dönem için söyleyecek olursak gerek yazma ve gerekse matbu nüshalara da ulaşmada bir çabanın sarfedildiği görülmektedir. *Geschichte des Qorâns*'da referans gösterilen bazı kaynakların zaman zaman hem yazma hem de matbu nüshaları birlikte kaynak gösterildiği gibi bazı kaynakların da yazma ve matbu olarak birden fazla nüshalarına yer verildiği görül-

mektedir. Yazarlar kaynakları zikrederken bazen referans gösterdikleri özellikle de tefsirler ve yazarları için B. F. ve L. gibi semboller kullanmakta bazen de sadece Zam. (Zemahşeri) gibi kısaltmalarla yetinmektedirler. Şunu da hemen ifade edelim ki kitapta pek çok kısaltma kullanılmış olsa da söz konusu kısaltmaların ne anlama geldiği hakkında herhangi bir bilgi kitabın ikinci baskısında yer almamaktadır. Nöldeke, kitabın birinci baskısında bazı kısaltmalara -(Abkür-zungen)- yer vermekte ve ne anlama geldiklerini açıklamaktadır.

Ayrıca herhangi bir kaynak referans olarak verilirken gerek yazma ve gerekse matbu nüshalardan bazen sayfa numaraları ile birlikte satır numaralarının da zikredildiği kimi zaman da sadece kaynağa *Sihâh*, *Qâmûs* diye işaret edildiği bazen de 'Ukberi zu Sura 2, 51, gibi müellifin adıyla yetinildiği görülmektedir. Burada referans gösterilen kaynağın Ukberî'nin hangi kitabı olduğu, yazma veya matbu nüsha mı olduğu, matbu ise baskı yılı, yeri ve sayfa numaraları hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Ukberî dışında başka bazı kaynaklar için de aynı durumun söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. *Geschichte des Qorâns*'a genel olarak bakıldığında bir kaç küçük yanlış dışında genellikle kaynaklardan aktarılan bilgilerin doğru ve objektif bir şekilde verildiği görülmektedir. Ancak şunu da ifade edelim ki bazı yerlerde Müslüman bilginlere ait oldukları izlenimi veren bazı önemli analiz ve değerlendirmelerde ise kaynak adının verilmediği de gözden kaçmamaktadır.

Şunu da ifade edelim ki kitapta kaynak olarak gösterilen mushaf nüshası Gustav Flügel'in gerçekleştirmiş olduğu baskısıdır. Flügel, yapmış olduğu bu çalışmada zaman zaman kitapta tenkit edilmiştir. *Geschichte des Qorâns*'da sûre isimleri yerine sûrelerin numaraları verilmekte peşinden de âyet numaraları zikredilmektedir. Ayrıca yazarımızın vermiş olduğu âyet numaralarının şu an elimizde bulunan mushafı da yer yer farklılık arzettiğini de belirtmekte fayda vardır. Referans gösterilen matbu eserlerin pek çoğunda şarkiyâtçıların önemli katkıları olduğu da gözden kaçmamaktadır. Referans gösterilen yazma nüshalardan bazıları Avrupa kütüplanelerindeki yazma nüshalardır. Ayrıca Mısır, İstanbul, Hindistan gibi İslâm beldelerinde bulunan başta yazma kaynaklar olmak üzere neşr ve tercüme edilen kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Dikkat çeken bir husus olarak şunu hemen belirtelim ki İbn Mücâhid'in ismi kitapta elli defadan fazla geçmesine rağmen, İbn Mücâhid'in hiçbir eseri kaynak olarak gösterilme-miştir. İbn Mücâhid'in görüşleri ikincil kaynaklardan aktarılmaktadır. Kitapta İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-mesâhif* adlı eserinden çokça faydalanılmadığı gibi Ebû Dâvûd'un *Sünen*'indeki kırâatle ilgili bölümden yeterli derecede istifade edildiği de söylenemez. Ayrıca kitapta Zerkeşî'nin ismine atıfta bulunulsa da onun *el-Burhân fi*

ulûmi'l-Kur'ân adlı kitabından da istifade edildiği söylenemez. Bazı kaynaklar sadece bir defa zikredilirken bazıları da yerine göre pek çok defa zikredilmiştir. Kur'ân tarihi hakkında İslâmî ilimlerle ilgili olarak kaynakların genel olarak verimli bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Kitabın birinci baskısında Nöldeke, ikinci baskısında ise Schwally, *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları hakkında bir literatür değerlendirmesi yapmışlardır. Nöldeke'nin kitabın başında yapmış olduğu değerlendirmeyi Schwally, ikinci cilde ek yaparak bir hayli genişletmiştir. *Geschichte des Qorâns*'ın üçüncü cildinde ise başta kırâat literatürü olmak üzere tecvîd, vakf vb. konularında yazılan eserler hakkında bilgiler verildiği ve bir literatür değerlendirmesinin yapıldığı görülmektedir. Ayrıca kırâat kaynakları olarak bazı tefsirler hakkında da bilgiler verilmiştir. Kitabın sonunda Anneliese Gottschalk- Baur tarafından hazırlanan dizinde (register) kitabın kaynakları olarak bir bibliyografyaya da yer verilmektedir.²⁹³

Sonuç olarak yüz yıla yakın bir zaman dilimi içerisinde başta Nöldeke olmak üzere, kendi alanlarında uzman kişiler tarafından kaleme alınan *Geschichte des Qorâns*, bizlere içerisinde barındırdığı pek çok konu ile birlikte bir Kur'ân tarihi sunduğu gibi kaynakları açısından da Doğu'da ve Batı'da başta Kur'ân olmak üzere diğer disiplinlerde yapılmış çalışmaların da adeta bir tarihini sunmaktadır.

Bibliyografya

Ahlwardt, Wilhelm. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin/-Verzeichnis der Arabischen Handschriften zu Berlin*. Berlin: L. Schade, 1887-1899.

Akîkî, Necîb. *el-Müsteşrikûn*. 4. Baskı. Kahire: Dârü'l-meârif, 1980.

Becker, Carl Heinrich. "Theodor Nöldeke". *Der Islam* 20 (1932): 43-48.

Bedevî, Abdurrahman. *Mevsûatü'l-müsteşrikîn*. 3. Baskı. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1993.

Bergsträßer, Gotthelf. "Die Koranlesung des Hasan von Basra". *Islami-ca* 2 (1926): 11-57.

Birişik, Abdülhamit. "Otto Pretzl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 342-343. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Weimar/Berlin: Verlag von Emil Felber, 1898/1902.

Çetin, Abdurrahman. "Dâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 459-461. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellam. "Ein Kapitel aus den Fadâ'il al-Qur'ân von Abû Ubaid al-Qasim ibn Sallâm". *Documenta Islamica Inedita*. nşr. Anton Spitaler. 1-24. Berlin: 1952.

²⁹³ Detaylı dizin için bk. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, 3: 277-351.

Dakîkî, Rızâ Muhammed. *Kitâb Târihü'l-Kur'ân li'l-müsteşriki'l-Al-mânî Theodor Nöldeke terceme ve kırâe nakdiyye*. Davha: Dârü'l-meymân, 1430/2009.

Fück, Johann, *Die Arabischen Studien in Europa*. Leipzig: Harrasowitz, 1955.

Goldziher, Ignaz. *Die Richtungen Der Islamischen Koranauslegung*. Leiden: Brill, 1920.

Görgün, Hilal. "Theodor Nöldeke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 217-218. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Gökkır, Necmettin. *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Gözeler, Esra. *Kur'ân Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: Kuramer, 2016.

Gözeler, Esra, v.dğr. "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53: 2 (2012): 219-253.

Gözütok, Kemal. *Oryantalistlerin Kur'ân Tarihine Bakışları*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.

Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân Tarihi*. trc. Sait Mutlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Hofmann, Murad. *Kur'ân*. trc. Mehmet Toprak. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.

Huart Clément. *Arab ve İslâm Edebiyatı*. trc. Cemal Sezgin. Ankara: Tisa Matbaacılık, ty.

Hurgronje, Christiaan Snouck. "Theodor Nöldeke". *Zeitschrift der Deutschen Morgenlän-dischen Gesellschaft* 85 (1931): 239-281.

İbn Ebû Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah. *Kitâbu'l-mesâhif*. ed. Arthur Jeffry, Mısır: Matbaatü'r-rahmaniyye, 1355/1936.

İbn Hişâm, Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. F. Wüstenfeld, Göttingen: Dieterische Universitäts-Buchhandlung, 1858-1860.

İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesar. *Sîretü İbn İshâk*. thk. Muhammed Hamidullah, Fas: 1396/1975.

Kallek, Cengiz. "Gottthelf Bergsträber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 497-498. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrût: Dârü'l-fikr, 1990.

Kelbî, Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib. *Kitâbu'l-esnâm*. thk. Ahmed Zeki Paşa. 2. Baskı. Kahire: Matbaatü Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1343/1924.

Keskioğlu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Elkot, Tarek Anwar Abdelgayed. *Die Methode Nöldekes zur Chronologischen Anordnung der Suren und Verse des Korans in seinem Buch "Geschichte des Qorāns" Eine Analytisch-Kritische Studie*. Doktora Tezi, Göttingen: 2014.

Kuhn, Ernst. "Versuch einer Übersicht der Schriften Theodor Nöldeke's". *Orientalische Studien* 1. Giessen: Verlag von Alfred Töpelmann, 1906: XII-LI.

Littmann, Enno, *Ein Jahrhundert Orientalistik*. Wiesbaden: Harrasowitz, 1955.

Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş el-Kaysî. *el-İbâne an meâni'l-Kırâât*. thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebi, Mısır: Dâru nahdatu Mısır, 1379/1960.

Müller, David Hienrich. "Theodor Nöldeke". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands* 20 (1906): 125-127.

el-Müneccid, Selâhaddin. *el-Müştəşriküne'l-İlmân*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-cedîd, 1978.

Neuwirth, Angelika. "Koran". *Grundriß der Arabischen Philologie*. Ed. Helmut Gätje, 2: 96-135. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1987.

Nöldeke, Theodor. *Geschichte des Qorāns*. Hamburg: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1860.

Nöldeke, Theodor- Schwally, Friedrich- Bergsträßer, Gotthelf- Pretzl, Otto. *Geschichte des Qorāns*. 3 cilt. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909-1919-1938.

Özaydın, Abdülkerim. "el-Bed' ve't-târîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 289-290. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Paret, Rudi. *Arabistik und Islamkunde an Deutschen Universitäten. Deutsche Orientalisten seit Theodor Nöldoke*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1966.

Pfanmüller, Gustav. *Handbuch Der Islam-Literatur*. Leipzig: de Gruyter, 1923.

Polat, Hüseyin. *Oryantalistlerin Kur'an Vahyini Tarihlendirme Çalışmaları -Alman Öncüler: Gustav Weil ve Theodor Nöldeke Örneği -*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019

Pretzl, Otto. "Die Wissenschaft der Koranlesung ('İlm al-qirâ'a)". *Islamica* 6 (1933/1934): 1-47; 230-246; 290-331.

Purgstall, Hammer. *Literaturgeschichte der Araber*. Viyana: Kaiserl.-Königl. Hof- und Staatsdruckerei, 1850-1856.

Said, Edward. *Oryantalizm*. trc. Selahaddin Ayaz. 3. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.

Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrût: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 2005.

Al Samman, Tarif. "Der Qor'an und die Schrift". Hazırlayan: Otto Mazal, Tarif al- Samman, *Die Arabische Welt und Europa*. 65-83. Graz: Akademische Druck-Verlagsanstalt, 1988.

Sandıkçı, Kemal. “Hemmâm b. Münebbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 189. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Sarıçam, İbrahim- Özdemir, Mehmet - Erşahin, Seyfettin. *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*. Ankara: Nobel Yayın, 2011.

Schwarz, Paul. “Wann lebte der Verfasser der Gara'ib al-Kur'an”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 69 (1915): 300-304.

Sezgin, Fuat. *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*. 1-21, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1990-1995.

Süyütî, Celâleddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Mevlê Sedîdüddîn, Mevlê Beşîrüddîn, Mevlê Nurulhak, Aloys Sprenger, Kalküta: 1852-1854.

Tuğ, Salih, - Yaşaroğlu, M Kamil. “Muhammed Hamidullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 534-537. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Vâkîdî, Muhammed b. Ömer. *Kitâbu'l-megâzî*. Ed. Alfred von Kremer, Kalküta: 1856.

Weil, Gustav. “Geschichte des Corans von Theodor Nöldeke. Eine von der Pariser Académie des Inscriptions Gekrönte Preisschrift. Göttingen 1860” *Heidelberger Jahrbücher für Litteratur* 1 (1862): 1-16.

Yaşar, Hüseyin. *Alman Oryantalizminde Kur'ân'a Bakış*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

Yazıcı, İshak. “Ebü'l-Leys Semerkandî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Zakzûk, M. Hamdi. *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Plânı*. trc. Abdülaziz Hatip. İzmir: Işık Yayınları, 1993.

